

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

В.А. Андронов, Є.О. Варивода, Г.В. Тітенко

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Харків 2013

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

В.А. Андронов, Є.О. Варивода, Г.В. Тітенко

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Харків 2013

УДК 502.07
ББК 28.088
А 66

Авторський колектив:

В.А. Андронов, доктор технічних наук, професор,
Є.О. Варивода, кандидат географічних наук, доцент,
Г.В. Тітенко кандидат географічних наук, доцент

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як
навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(№ 1/11 – 6333 від 01 квітня 2013 року)*

Рецензенти: кандидат біологічних наук, професор О.Г. Васенко, перший заступник директора з наукової роботи Українського науково-дослідного інституту екологічних проблем;
доктор технічних наук, професор В.К. Костенко, декан факультету екології і хімічних технологій, завідувач кафедри природоохоронної діяльності Донецького національного технічного університету.

Андронов В.А.

Заповідна справа: навч. посіб. / В.А. Андронов, Є.О. Варивода,
А 66 Г.В. Тітенко. – Х.: НУЦЗУ, 2013. – 204 с.

ISBN

Висвітлено науково-теоретичні засади та особливості організації заповідної справи в Україні у порівнянні з міжнародними підходами та нормами. Розглянуто питання, пов'язані з організацією, функціонуванням, охороною природно-заповідних територій та об'єктів, управлінням, особливостями проведення наукових досліджень в межах природно-заповідного фонду, основними принципами концепції створення Всеєвропейської і національної екологічної мережі, збереженням біотичного та ландшафтного різноманіття, стратегією і перспективою розвитку заповідної справи, структурою та класифікацією природоохоронних територій світу і формами міжнародного співробітництва в галузі організації, збереження та використання природоохоронних територій. Увагу приділено аналізу сучасного стану щодо охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

Навчальний посібник розрахований для використання в навчальному процесі підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямом 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування».

УДК 502.07

ББК

© Андронов В.А., Варивода Є.О., Тітенко Г.В.
© НУЦЗУ., 2013

ISBN

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	7
Вступ.....	8
Розділ I. Науково-теоретичні засади заповідної справи	12
Тема 1. Заповідна справа як навчальна дисципліна: зміст, мета і завдання.....	12
1.1 Поняття і зміст навчальної дисципліни	12
1.2 Об'єкт, предмет і методи дослідження заповідної справи	16
1.3 Історія розвитку заповідної справи в Україні	17
Контрольні запитання та завдання	26
Завдання для самопідготовки	27
Тема 2. Науково-методологічні засади заповідної справи	28
2.1 Науково-історичні передумови розвитку заповідної справи ..	28
2.2 Методологічні концепції заповідної справи	32
2.3 Сучасна наука заповідної галузі в Україні	34
Контрольні запитання та завдання	37
Завдання для самопідготовки	38
Тема 3. Класифікація природно-заповідних територій та об'єктів.....	39
3.1 Поняття територій та об'єктів особливої державної охорони.....	39
3.2 Класифікація природно-заповідного фонду України.....	41
3.3 Міжнародна класифікація природно-заповідних територій.....	45
Контрольні запитання та завдання	47
Завдання для самопідготовки	48
Тема 4. Геоекологічні підходи в організації природно-заповідних територій	49
4.1 Теорія острівної біогеографії в заповідній справі	49
4.2 Форма і характер меж природно-заповідних територій	54
4.3 Геоекологічні принципи і правила територіальної організації природно-заповідних територій.....	56
Контрольні запитання та завдання	58
Завдання для самопідготовки	58
Тема 5. Формування мережі природно-заповідних територій	59
5.1 Передумови формування мережі природно-заповідних територій	59

5.2 Всеєвропейська екологічна мережа	63
5.3 Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі	66
Контрольні запитання та завдання	69
Завдання для самопідготовки.....	70
Тема 6. Червоні книги в системі збереження біоландшафтного різноманіття	71
6.1 Створення Червоних книг та їх призначення.....	71
6.2 Червона книга України	74
6.3 Зелена книга України.....	78
Контрольні запитання та завдання	81
Завдання для самопідготовки.....	82
Тема 7. Заповідна справа як галузь міжнародної природоохоронної діяльності.....	83
7.1 Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій	83
7.2 Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди	85
7.3 Всесвітня культурна і природна спадщина	91
Контрольні запитання та завдання	95
Завдання для самопідготовки.....	96
Розділ II. Організація заповідної справи в Україні.....	97
Тема 8. Нормативно-правові засади створення та проектування територій та об'єктів природно-заповідного фонду України	97
8.1 Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	97
8.2 Етапи і процедура створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду	102
8.3 Проектування територій та об'єктів природно-заповідного фонду	107
Контрольні запитання та завдання	110
Завдання для самопідготовки.....	111
Тема 9. Природні й біосферні заповідники	112
9.1 Природні заповідники: статус, завдання і особливості охорони.....	112
9.2 Біосферні заповідники: статус, завдання, структура території та особливості управління	117
9.3 Особливості функціонування заповідників в Україні.....	120

Контрольні запитання та завдання	125
Завдання для самопідготовки	125
Тема 10. Національні парки	126
10.1 Національні парки: функції, завдання та основні типи	126
10.2 Відбір території для створення національного парку	130
10.3 Функціональне зонування національних парків.....	134
Контрольні запитання та завдання	138
Завдання для самопідготовки	138
Тема 11. Регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища	139
11.1 Регіональні ландшафтні парки	139
11.2 Особливості розвитку регіональних ландшафтних парків у світі та Україні.....	142
11.3 Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища	146
Контрольні запитання та завдання	152
Завдання для самопідготовки	152
Тема 12. Штучно створені території та об'єкти природно- заповідного фонду України.....	153
12.1 Ботанічні сади.....	153
12.2 Дендрологічні парки	156
12.3 Зоологічні парки.....	158
12.4 Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	159
Контрольні запитання та завдання	161
Завдання для самопідготовки	162
Тема 13. Природоохоронна діяльність на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду України.....	163
13.1 Літопис природи.....	163
13.2 Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду	168
13.3 Освітньо-виховна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду	173
Контрольні запитання та завдання	178
Завдання для самопідготовки	179
Тема 14. Економічні аспекти управління природно-заповідним фондом України.....	180
14.1 Поняття, функції і методи управління природно- заповідним фондом України	180

14.2 Механізми фінансового забезпечення функціонування установ природно-заповідного фонду	183
14.3 Екологічне оподаткування й інвестування територій та об'єктів природно-заповідного фонду	189
Контрольні запитання та завдання	193
Завдання для самопідготовки.....	193
Список літератури	194
Предметний покажчик	201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГЕФ	Глобальний екологічний фонд
ГІС	Географічні інформаційні системи
МСОП	Міжнародний союз охорони природи
НПП	Національний природний парк
ПЗФ	Природно-заповідний фонд
РЛП	Регіональний ландшафтний парк
ЮНЕП	Програма ООН з навколишнього середовища
WWF	Всесвітній фонд дикої природи

ВСТУП

Розвиток природно-заповідного фонду (ПЗФ) нарівні з розробкою наукових основ збалансованого природокористування стає одним з найбільш пріоритетних напрямів у розбудові державної системи управління якістю навколишнього природного середовища, що на сьогодні реалізується в рамках загальнодержавних програм розвитку заповідної справи та формування національної екологічної мережі.

Неможливо сформулювати екологічний світогляд майбутніх фахівців без вивчення особливостей організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Пішло в минуле створення заповідних об'єктів за домінуючим критерієм збереження окремих зникаючих видів флори та фауни. В наш час великого значення набуло системне збереження компонентів природи в їх поєднанні і взаємодії. Саме під таким кутом зору побудований навчальний посібник з дисципліни «Заповідна справа».

Заповідна справа є галуззю науково-практичної діяльності, що базується на міждисциплінарному знанні «Біології», «Загальної екології (та неоекології)», «Ландшафтної екології», «Гідрології», «Ґрунтознавства», «Геології з основами геоморфології» і т.ін. і охоплює комплекс правових, організаційних, освітньо-виховних та інших заходів, спрямованих на збереження унікальних або типових природних комплексів чи окремих об'єктів, всього різноманіття живої та неживої природи.

Дисципліна «Заповідна справа» вивчається з метою надання слухачам базових знань з науково-теоретичних засад заповідної справи та особливостей організації заповідної справи в Україні у порівнянні з міжнародними підходами та нормами. При вивченні матеріалу дисципліни слухачі повинні отримати знання, пов'язані з організацією, функціонуванням, охороною природно-заповідних територій та об'єктів, особливостями проведення наукових досліджень у межах ПЗФ, основними принципами концепції створення Всеєвропейської і національної екологічної мережі, збереженням біотичного та ландшафтного різноманіття, стратегією і перспективою розвитку заповідної справи, структурою та класифікацією природоохоронних територій світу та формами міжнародного співробітництва в галузі організації, збереження та використання природоохоронних територій.

Навчальну програму з дисципліни «Заповідна справа» побудовано за модульною системою, яка передбачає структурування дисципліни на відповідні самостійні модулі, кожен з яких закінчується поточним тест-контролем. Взагалі теоретична частина дисципліни «Заповід-

на справа» складається з науково-теоретичних основ та принципів створення заповідних об'єктів; у прикладній частині надаються відомості щодо інструментів управління територіями та об'єктами ПЗФ. Структура практичних занять відображає загальну побудову навчальної програми дисципліни «Заповідна справа» та відповідає їй.

Самостійна робота студентів охоплює навчальну і наукову роботу, що пов'язана з прикладними аспектами реалізації заповідної справи та характеристиками окремих заповідних об'єктів та територій.

У результаті вивчення дисципліни слухачі повинні:

Знати:

- основні термінологічні поняття з дисципліни;
- правову класифікацію територій та об'єктів ПЗФ;
- нормативно-правові засади організації, охорони й використання територій та об'єктів ПЗФ;
- ключові території та об'єкти природно-заповідного фонду України;
- специфіку ПЗФ як об'єкта управління;
- основні етапи проектування та організації установ ПЗФ;
- економічні аспекти розвитку природоохоронних територій;
- роль та значення Червоної та Зеленої книг у справі охорони рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин;
- основні заходи щодо забезпечення збалансованого природо-користування та захисту ПЗФ від антропогенних навантажень;
- методи збору, систематизації, обробки, аналізу й інтерпретації інформації про природні компоненти;
- міжнародні засади співробітництва в галузі заповідної справи;
- історичні особливості розвитку заповідної справи;
- правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- ключові положення теорії острівної біогеографії;
- особливості форми і характер меж заповідних територій;
- основні підходи до підтримання ландшафтно-екологічної рівноваги за допомогою природних територій та об'єктів особливої державної охорони;
- концепцію Всеєвропейської екологічної мережі;
- загальні положення щодо створення національної екологічної мережі;

- соціально-економічні та екологічні результати формування екологічної мережі;
- поняття, функції і методи управління природно-заповідним фондом України;
- особливості організації рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- основні елементи фінансово-економічного механізму функціонування установ ПЗФ;
- нормативно-правові засади міжнародного співробітництва України в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- передумови створення системи транскордонних природоохоронних територій;
- національні транскордонні природоохоронні території;
- об'єкти всесвітньої природної спадщини.

Вміти:

- розробляти схему оптимізації ПЗФ у межах територіальних одиниць згідно вимог законодавства щодо створення мережі ПЗФ, користуючись еколого-економічними показниками стану території;
- складати обґрунтування стосовно доцільності створення певної категорії ПЗФ на основі даних про фізико-географічний, екологічний та економічний стан території;
- проводити ідентифікацію ПЗФ України відповідно до стандартів Міжнародного союзу охорони природи (МСОП);
- розрізняти статус, завдання та режим охорони природних і штучно створених територій та об'єктів ПЗФ;
- аналізувати ландшафтну репрезентативність територій ПЗФ;
- характеризувати ПЗФ у межах адміністративно-територіальних одиниць;
- планувати рекреаційну діяльність у межах ПЗФ;
- розробляти бізнес-план розвитку ПЗФ;
- оцінювати загрози стану території/об'єкта ПЗФ для розробки відповідних природоохоронних заходів;
- аналізувати позитивні або негативні тенденції розвитку заповідної справи на підставі критеріїв охоплення заповідними територіями регіону, наявності заповідних територій вищих рангів заповідності у різні часи;

- характеризувати заповідний об'єкт/територію за запропонованим алгоритмом, обґрунтовувати доцільність створення заповідного об'єкта і території за переліком умов та аналізувати унікальність, цінність, ландшафтне різноманіття існуючого заповідного об'єкта і території;

- визначати диференційовані режими щодо охорони заповідних територій згідно функціонального зонування та аналізувати заповідний режим із висновками про його доцільність за інформаційними звітами про діяльність заповідних територій;

- виділяти «екологічний каркас» території за означеними критеріями, аналізувати його відповідність ландшафтним умовам та обґрунтовувати оптимальність існуючої мережі заповідних територій і об'єктів в Україні за відповідністю принципам створення мережі;

- аналізувати оптимальність використання заповідних територій та об'єктів у природоохоронних, науково-дослідних, рекреаційних цілях та для потреб моніторингу навколишнього природного середовища за запропонованими критеріями;

- визначати за допомогою державного кадастру якісні характеристики територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх природоохоронну, наукову, освітню, виховну, рекреаційну та інші цінності;

- визначати структуру та закономірності функціонування природних комплексів, вплив на них антропогенних факторів на визначеній заповідній території та розробляти рекомендації щодо збереження та відновлення заповідних природних комплексів;

- аналізувати міжнародний досвід розвитку заповідної справи в окремій галузі за означеним алгоритмом та обґрунтовувати необхідність створення у прикордонних місцевостях міждержавних заповідних територій.

Навчальний посібник допоможе тим, хто навчається, систематизувати і конкретизувати знання, набуті у процесі вивчення дисципліни «Заповідна справа», оволодіти основним понятійно-термінологічним апаратом, стане у нагоді при підготовці до поточного і підсумкового контролів знань.

Навчальний посібник створено на основі наукових, навчальних, навчально-методичних та практичних розробок відомих українських вчених та фахівців у галузі заповідної справи. Посилання на основні використані джерела наведено у списку літератури.

РОЗДІЛ І. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

ТЕМА 1. ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА: ЗМІСТ, МЕТА І ЗАВДАННЯ

План

- 1.1 Поняття і зміст навчальної дисципліни
- 1.2 Об'єкт, предмет і методи досліджень заповідної справи
- 1.3 Історія розвитку заповідної справи в Україні

Створення і функціонування будь-якого об'єкта природно-заповідного фонду органічно взаємопов'язане з діяльністю як окремого індивіда (науковця, посадової особи, члена громадського об'єднання), так і зацікавлених організації (управлінь з екології та природних ресурсів, науково-дослідних установ, громадських організацій та ін.)

Дисципліна «Заповідна справа» ставить своєю метою ознайомити студентів з основними питаннями, що стосуються науково-теоретичних, правових, організаційних, управлінських та інших засад заповідної справи як в Україні, так і за кордоном.

1.1 Поняття і зміст навчальної дисципліни

Історично склалося, що в Україні термін «заповідна справа» було перейнято від російського «заповедное дело» в первісному його значенні як «справа про заповідники». Українські законодавці перейняли цей термін і тривалий час його використовували. У 1980-х роках ХХ століття українська заповідна справа отримала нові терміни: «природно-заповідний фонд», «природно-заповідна мережа», «природно-заповідні території», а термін «заповідна справа» не змінився і надалі використовувався в науковому, прикладному і правовому вжитку.

Таким чином, *заповідна справа* – це комплекс організаційних, правових, наукових, економічних і виховних заходів, спрямованих на збереження унікальних та типових ландшафтів чи окремих природних об'єктів з науковою, природоохоронною та іншою метою.

Заповідна справа охоплює теорію і практику організації, функціонування і збереження природно-заповідних територій різних рангів і категорій; це також система управління біоценозами на ко-

ристь природи і людства. Останнє розуміється не вузько, не тільки як одержання господарської продукції, сировини та іншої користі. Тут усе повинно бути розраховане на необхідність підтримання екологічної рівноваги, збереження краси і різноманіття ландшафтів, рослинного і тваринного світу.

Заповідна справа є базою для природоохоронної діяльності людини, її теоретичних і практичних розробок, спрямованих на оптимізацію відносин людського суспільства і природи. Чим більше людина освоює поверхню нашої планети, тим більше зростає роль заповідних територій та об'єктів.

Заповідна справа є стрижнем охорони природи і важливим напрямом діяльності сучасної демократичної держави. Відсоток заповідних територій відбиває ступінь цивілізованості держави, яка несе перед міжнародною спільнотою моральну, правову і політичну відповідальність за збереження й недоторканність територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Роль ПЗФ у збереженні біорізноманіття стає визначальною і фундаментальною при переході до сталого розвитку суспільства.

Метою заповідної справи є збереження ландшафтної й біотичної різноманітності, насамперед, рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, рослинних угруповань та типів природних середовищ, підтримання загального екологічного балансу і сприяння сталому розвитку місцевостей та держави в цілому.

До головних завдань заповідної справи відносяться:

- розвиток нормативно-законодавчої бази у сфері заповідної справи з урахуванням міжнародних зобов'язань України та у зв'язку з розвитком теорії і практики ведення природоохоронної діяльності;
- виявлення та заповідання або резервування для подальшого включення до ПЗФ територій, що потребують охорони;
- забезпечення збереження у межах ПЗФ ландшафтної та біотичної різноманітності, насамперед, рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, рослинних угруповань та типів природних середовищ шляхом здійснення належного менеджменту з використанням найкращих світових зразків і практики у природоохоронній сфері;
- участь у формуванні єдиної національної екомережі України шляхом сприяння збереженню усіх природних та відновлення, за

потреб і можливостей, порушених екосистем у регіонах та участі у створенні Всеєвропейської екомережі;

- сприяння участі установ ПЗФ у забезпеченні сталого розвитку місцевостей шляхом співпраці установ із владними структурами, користувачами та власниками земель, залучення громадськості до управління територіями та об'єктами ПЗФ, надання рекреаційних послуг, сприяння зайнятості місцевого населення;

- здійснення еколого-освітньої, просвітницької та пропагандистської діяльності з метою підвищення престижу заповідної справи, виховання шанобливого ставлення до природи і природоохоронних територій.

Стратегія розвитку заповідної справи полягає, головним чином, у наступному: заборона або обмеження діяльності людини на певних територіях; удосконалення системи раціонального природокористування; раціональне використання поновлювальних ресурсів (біологічних, водних) та тих, що не поновлюються (мінеральних ресурсів); боротьба із забрудненням тощо.

Цивілізована людина не бажає пристосовуватися до природного навколишнього середовища, вона прагне пристосувати його до себе і для себе, прагне до зростання комфорту побуту та всіх форм діяльності через індустріалізацію і часто це робить через руйнування природи.

Завдання заповідної справи полягає також у тому, щоб зберегти можливість спілкування людини з природою. Людина постійно має потребу у такому спілкуванні, особливо з первісною природою, і в результаті може створювати такі високі і величні зразки садово-паркового мистецтва, історико-археологічні заповідники, пам'ятники природи. Винятковою є важливість такого спілкування для формування особистості, духовності, здоров'я, культури людини взагалі та еколога як фахівця зокрема.

Заповідні території служать банками генетичної інформації природи, матеріальною базою її рекреації; особливими науковими лабораторіями, музеями природи, її еталонами; а садово-паркові території вказують, на що здатен геній людини в раціональному використанні, удосконаленні і навіть перетворенні ландшафтів природи.

Сприйняття заповідної справи вимагає певного рівня знань з біології, геології, екології, антропології, палеонтології, історії побуту і соціальної культури, архітектури, урбанізації суспільного життя

людини. Заповідна справа базується на теоретичних і практичних досягненнях цих наук і тому має з ними міждисциплінарні зв'язки; окрім того, заповідна справа пов'язана і з рядом технологічних (прикладних) наук.

Заповідна справа ставить перед собою завдання – виробити вміння ефективно використовувати властивості заповідних територій різного рангу і категорій для наукового аналізу екологічних умов регіонів і прогнозування та моделювання екологічних ситуацій; здійснення екологічної освіти та екологічного виховання населення в рамках природоохоронної діяльності.

Чим інтенсивніше йде освоєння нових земель і перетворення їх людиною, тим більшого значення набувають заповідні території для наукових досліджень. Тільки на ділянках, які не експлуатуються, можна вирішувати фундаментальні проблеми природних процесів, одержувати об'єктивні й достовірні знання про їх закономірності, динаміку біогеоценозів. Сьогодні жодне глибоке і широке екологічне дослідження не може бути здійснене поза заповідними територіями.

Неоціненним є значення заповідних територій для збереження різноманіття форм життя на Землі, для забезпечення його генофонду. Заповідна справа має виняткове значення для ботаніки, зоології, сільського господарства, лісорозведення, ґрунтознавства; часто це єдині ділянки непорушеної природи різних континентів, що становлять особливий інтерес для науки і практики.

За даними Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів, у середньому один вид або підвид тварин втрачається кожного року. Понад 1000 видів птахів і тварин нині знаходяться під загрозою вимирання. Згідно з думкою деяких біологів, зникнення якого-небудь виду рослин може призвести до вимирання від 10 до 30 видів комах, вищих тварин або інших рослин. Велике значення має заповідна справа для збереження й охорони природи, різноманіття рослинного і тваринного світу.

Антропогенний тиск на природу в міру розвитку техніки, зростання чисельності людей стає дедалі більшим. Тому дуже важливим є створення заповідних територій – своєрідних лабораторій, де вивчаються процеси, що відбуваються у природі на аренах, де зовсім відсутнє або здійснюється незначне втручання людини в ці процеси. Це є необхідним для оцінки сукупної екологічної ситуації і прогнозування її подальшого розвитку. Але будь-який заповідник не змо-

же успішно виконувати свої функції резервату генофонду й еталона природи, якщо в ньому не буде на належному рівні проводитись науково-дослідна робота. Природа для сучасної людини – це не тільки господарсько-економічна категорія, але і наукова, оздоровча, естетична, виховна.

1.2 Об'єкт, предмет і методи дослідження заповідної справи

Об'єктом заповідної справи є: природні зони і ландшафти, заповідні території різних категорій і рангів (біосферні, еталонні, державні, регіональні заповідники; національні і регіональні природні парки, пам'ятники абіотичної і біотичної природи; ботанічні, дендрологічні, зоологічні, меморіальні парки; історико-археологічні заповідники, мисливські господарства, екологічні стежки тощо).

Предметом заповідної справи є: вивчення, виділення, резервування, проектування і функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду й екологічної мережі.

Заповідна справа спрямована на збереження інструментарію економіки природи – «господарювання» природи, що є відпрацьованим і відрегульованим механізмом взаємодії її елементів, які забезпечують виробництво з високим коефіцієнтом корисної дії великих і малих благ, дуже потрібних людині – від таких, глобального значення, як чисте повітря, вода, до малих, як риба в озерах і річках, лісові ягоди і гриби тощо.

Методологічною основою сучасної заповідної справи є діалектичний матеріалізм – наука про загальні закони, закономірності і категорії природи. Тому в заповідній справі використовуються загальноприйняті методи дослідження, що забезпечують достовірність, повторюваність, об'єктивність одержаних даних.

Методика, що використовується в заповідній справі найбільш широко, – це моніторинг (метод запрограмованого вивчення будь-якого об'єкта, процесу, явища з використанням спостереження і сучасних технічних засобів і приладів із фіксацією (картографування, фотографування, кінознімання, зарисовування) і документуванням кожного окремого результату методом опису, з метою прогнозування і моделювання цих об'єктів, процесів і явищ.

Достатньо широко в заповідній справі застосовують *методи* експерименту, історичний аналіз; методи фізичного, хімічного, математичного, біологічного аналізу, геоінформаційні технології. До-

сягнення заповідної справи мають наукове і прикладне значення. Їх широко використовують у сільському господарстві, медицині, ветеринарії, біотехнології, в різних галузях промисловості, і вони мають велике світоглядне значення.

1.3 Історія розвитку заповідної справи в Україні

В історії розвитку заповідної справи в Україні можна виділити наступні етапи.

Перший етап – примітивно-релігійний (до XII століття). Починається цей етап з часів первісних племен, які першими запровадили елементи культової охорони природи. У природному середовищі для духовних потреб виділялися спеціальні священні місця (вершини гір, височини, ліси, гаї). Ці особливі місця присвячувались богам та мали сакральне значення (рис. 1.1).

Рисунок 1.1 – Свято-Успенська Святогірська Лавра – православний монастир, розташований на високому крейдовому березі Сіверського Дінця (Святі гори), м. Святогірськ, Україна

Багато місцевостей ставали священними у зв'язку з історичними подіями. Так, сакральне значення мали місця поховання знатних предків. Це були найперші прообрази природних заповідних об'єктів, на які накладалося табу.

В Україні священними вважалися гори Бескиди, ріка Буг, Лиса гора, Печерські пагорби, урочище Шулявка в Києві.

Із запровадженням християнства в Київській Русі священними були «заповідні гаї», які замінювали храми та розташовувалися поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцях. У священних дубових гаях найстаріші дерева обгороджувалися парканом, за який могли заходити лише жерці. Деякі слов'яни називали священні гаї раєм. На місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська лавра, багато років тому шумів листям священний гай – обитель київських богів.

Таким чином, в давні часи природні об'єкти заповідалися завдяки особливим природним властивостям та були «приємними» для богів.

Другий етап – приватно-феодалний (XII – середина XVIII ст.). Починаючи з XII ст. зароджуються утилітарні ідеї щодо охорони природи. Обмеженість певних природних ресурсів спонукала до зародження паростків сучасної охорони природи, механізмом втілення якої були перші заповідні ділянки, що створювалися в часи становлення державності Київської Русі. У княжу добу природа, в основному, заповідалася для розваг князівської влади. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову. За порушення таких угод винних жорстоко карали. Так, при Володимирі Мономаху наприкінці XI ст. під Києвом було кілька урочищ, що охоронялися для княжого полювання: Соколин Ріг, Звіринець. Володимир Волинський у XII ст. з метою охорони зубрів заповів Біловезьку Пущу, яка стала першим офіційно задокументованим заповідником.

Протозаповідними вважалися також ліси монастирів, що пильно охоронялись. Так, поблизу Охтирського монастиря зберігся ліс на Ворсклі, поблизу Святогорського монастиря – урочище сосни крейдяної, Голосіївський ліс, Конча-Заспа під Києвом також збереглися завдяки монахам. Ще одним видом протозаповідників були засічні ліси поблизу південних та південно-східних кордонів Московії, в межиріччі Дніпра та Дону, на території сучасної Харківської та Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялись, і з метою

їх охорони царі видавали спеціальні укази. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст. Деякі сучасні заповідники створені на місцях колишніх засічних лісів.

На західноукраїнські землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів. У 1423 р. король Владислав Ягайло видав указ про охорону тварин, який, окрім урегулювання питань власності у галузі мисливського промислу, мав і природоохоронні пункти: «З весни і до початку осені ніхто не має права починати полювання, інакше – штраф 3 гривні... Якщо у кого в маєтку є поселення бобрів, той не повинен законно сам і не пускати інших руйнувати ці поселення, орати можна не ближче, ніж можна докинути палку». Ці положення указу Ягайла були відбиті й у Литовському статуті 1529 р. короля Зигмунда Першого. За цим же статутом з лісу дозволялося брати лише «лежачі дерева».

З початку XVII ст. природні об'єкти почали заповідати з метою збереження їх надзвичайної краси та широко створювати штучні декоративні природні об'єкти: парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, декоративні сади, дендрологічні парки. Так, в 1796 р. було створено відомий дендрологічний парк «Софіївка» в Умані на Черкащині (рис. 1.2).

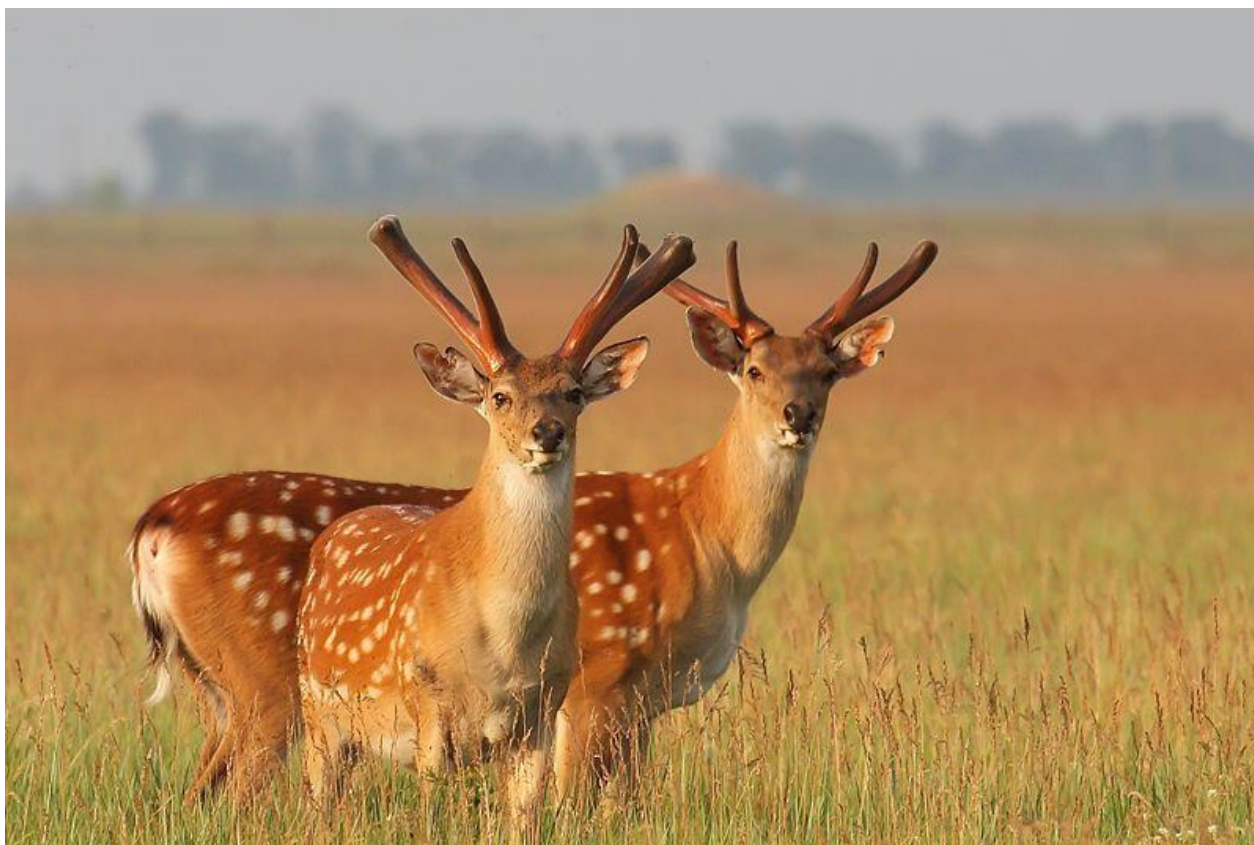

Рисунок 1.2 – Національний дендрологічний парк «Софіївка», м. Умань, Україна

Третій етап – науково-пізнавальний (1850–1917 роки). Протягом цього періоду зросли темпи заповідання дикої природи завдяки ентузіазму вчених, різних громад, любителів природи, наукових товариств, а також створювалися штучні природоохоронні об'єкти.

В 1886 році під патронатом графа Володимира Дзедушицького було створено один із перших резерватів у Центральній Європі «Пам'ятка Пеняцька» біля села Пеняки (22 га), що поблизу Бродів, де охоронявся буковий праліс, а в ньому – орлан-білохвіст та деякі інші птахи.

Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, «Асканія-Нова» (рис. 1.3), створена Ф.Е. Фальц-Фейном. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а в 1890 року відкрив природничий музей.

**Рисунок 1.3 – Біосферний заповідник «Асканія-Нова»
ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, смт. Асканія-Нова, Україна**

У 1894 р. в розпорядження В.В. Докучаєва було виділено три степові дослідні ділянки – Кам'яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати за-

повідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після «Пам'ятки Пеняцької» та Асканії-Нови, заповідником в сучасному розумінні цього слова.

В 1893 р. київський рибовод І.М. Фалєєв створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домігся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища – озера Конча під Києвом. Ця ділянка стала четвертим заповідним об'єктом на території сучасної України. В 1895 р. І.М. Фалєєв опублікував у трьох номерах «Вестника рыбопромышленности» своє дослідження «Днепровское рыболовство», в якому вперше підняв питання про створення рибних заказників в Україні: «Подібні місця при вдалому виборі дали б, на мій погляд, велетенський приріст рибних багатств. Лоза, і взагалі рослинність, що оточує заповідні озера чи затоки, має бути недоторканною».

Охороною пам'яток природи опікувались і багато українських товариств. Так, 1914 року член Подільського товариства дослідників та любителів природи В. Раєвський зробив доповідь «Про необхідність охорони пам'яток природи Поділля» й навів перелік місцевих природних об'єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й Медобори.

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих дніпровських круч, які потерпали від видобутку каменю. Дякуючи наполегливості хортицьких любителів природи, дніпровські скелі біля сіл Кичкас, кручі острова Хортиця стали охоронятись як історичні місця. Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сот гектарів у Олександрівської земської управи, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Крім того, воно викупувало та охороняло старі дуби.

Кримське товариство дослідників та любителів природи в 1913 р. домоглося заповідання степової ділянки під Сімферополем.

Таким чином, на початок ХХ ст. на території України склалась достатньо різноманітна сукупність заповідних об'єктів.

Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. Разом з тим відсутність власної державності негативно позначилась на формуванні національної системи заповідної справи.

Четвертий етап – створення державних заповідників та початок формування їх мережі (1918–1930 роки). Це етап офіційного становлення природно-заповідної справи в Україні на державному рівні. В цей період багато природоохоронних територій отримують офіційний державний чи місцевий статус, формуються органи державного управління та створюється первинна нормативно-правова база. Всі природоохоронні об'єкти образно називалися «заповідними».

В 1919 р. було підписано постанову Ради Міністрів Кримського Крайового Уряду про створення Кримського заповідника та затверджено положення про нього.

1921 р. – створюється перший державний степовий заповідник «Асканія-Нова», а пізніше – заповідник місцевого значення «Конча-Заспа» та Канівський заповідник.

Упродовж 1926–1929 рр. в умовах політики «українізації» заповідна справа в Україні пережила нетривале піднесення. Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив «Положення про пам'ятки культури та природи», яке визначило подальший розвиток законодавства в галузі заповідної справи.

Положення 1926 р. – перший у Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій. З 1926 р. при НКП УРСР діяла Державна природоохоронна інспектура. Таким чином, в Україні вперше було створено спеціальні посади в органах виконавчої влади, на які, призначались люди, що на професійній основі займались охороною природи та заповідною справою.

У 1932 р. вперше в Україні було опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шаліта «Заповідники та пам'ятки природи України». За його даними, в УРСР на 1930 р. (без урахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових – 49, степових – 21, боліт – 10, озер – 4, заплав річок – 4, окремих дерев – 11, садів та парків – 12. Статусу заповідників набули дев'ять об'єктів.

П'ятий етап – занепадів та підйомів заповідної справи (1931–1990 роки). Цей етап починається із сталінської директиви «перетворення природи», згідно з якою заповідники повинні слугувати

владі, колективним сільським, лісовим, мисливським, рибним та іншим господарствам.

На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник «Асканія-Нова» та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). В 1934 р. перестав існувати заповідник «Конча-Заспа». В цей же час зазнають значного скорочення площі заповідників у пониззі Дніпра. Деякі заповідники були спустошені, з багатьох вимагалось виробництво лісової та сільськогосподарської продукції. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42664,4 га.

У післявоєнні роки почалась чергова хвиля відродження заповідної справи, бо майже всі заповідники постраждали під час Великої Вітчизняної війни. В 1944 р. в Україні відновлено Головне управління у справах заповідників, зоопарків та зоосадів. В кінці 40-х і на початку 50-х років 20 ст. в Україні вже було 12 заповідників і дендропарків республіканського значення.

Однак вже у 1949 р. у Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників із господарською метою. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР було видано постанову № 3192 «Про заповідники», в якій, зокрема, зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників з охорони природи... Лісове господарство в державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захищені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників ведеться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер». Постанова зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік закрити 88 заповідників. Всього в Україні залишилось 33 тис. га заповідних земель, тобто – 60 % колишньої площі (шість заповідників).

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що сталося у 1951 р., тривало і далі. Як результат, на 1965 рік в Україні залишилось 2 заповідники загальною площею 11536 га. На цей час заповідна справа в УРСР мала найгірші показники за весь час існування Радянської влади. Частка території під заповідниками становила всього 0,02 %.

Ситуація почала потроху покращуватися з кінця 1960-х років. У 1967 р. було створено Держкомприроди при Раді Міністрів УРСР. А з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій. В 1970 р. відділ загальної біології АН УРСР під головуванням академіка І.Г. Підоплічка затвердив план створення 25 нових заповідників в Україні. Уряд України у 1972 р. затвердив «Класифікацію заповідних та інших територій УРСР, що охороняються державою», згідно з якою Уряд приймав рішення про створення заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи республіканського значення, облвиконкоми – пам'яток природи та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення, держкомприроди УРСР – парків-пам'яток садово-паркового мистецтва республіканського значення.

На цей час припадає створення таких заповідників як «Кара-Даг», «Мис Мартьян», «Ялтинський». Розширено площу Чорноморського, Луганського, Кримського заповідників. Успішно розширювалась мережа заказників та пам'яток природи республіканського значення.

В «епоху застою» головним гальмом заповідної справи була відомчість. Десять заповідників України були підпорядковані п'яти господарям. Мало місце постійне «узаконене» порушення заповідного режиму. Відомчість заважала налагодити координацію наукових досліджень, активізувати природоохоронну пропаганду, підготовку кадрів, розробку правових актів у галузі заповідної справи. Головними природоохоронними подіями стали:

1980 р. – створюється перший в Україні державний національний парк – «Карпатський»;

1981 р. – створюється державний заповідник «Дунайські плавні»;

1983 р. – створюється Шацький державний природний парк; прийнято нову класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої було введено нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій: біосферні заповідники та державні природні національні парки;

1984 р. – створюється державний заповідник «Розточчя»;

1985 р. – сесією Координаційної Ради ЮНЕСКО видано сертифікати державним заповідникам «Чорноморському» та «Асканія-Нова» на включення їх до світової мережі біосферних резерватів;

1989 р. – створюється державний природний національний парк «Синевир»;

1990 р. – створюються державні заповідники – «Медобори» та «Дніпровсько-Орільський» та перший регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» (Тернопільська область).

Таким чином, за всі роки Радянської влади в Україні було створено лише 15 заповідників і три національні природні парки.

Шостий етап – розквіту заповідної справи та формування екологічної мережі (1991 рік – до сьогодні). Початок етапу знаменується новою незалежною природоохоронною політикою, результатом якої став прогрес заповідної справи. Головними подіями цього етапу є наступні:

1991 р. – прийняття **Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»**, який став базовим для розробки цілої серії законодавчих актів у галузі екологічного права;

1992 р. – прийняття **Закону України «Про природно-заповідний фонд України»**, затвердження **Положення про Червону Книгу України**;

1994 р. – прийняття Верховною Радою України **Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні («Заповідники»)**, видано Указ Президента України **«Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій»**.

Україна стала активним учасником реалізації стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, яку було затверджено на конференції міністрів довілля країн Європи в 1995 р. у Софії. Пріоритетним напрямом реалізації стратегії є розбудова екологічної мережі як системи охорони природної спадщини європейської спільноти.

В 2000 р. Верховною Радою України затверджено **Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр.** Метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, що є достатнім для збереження їх різноманіття та формування їх територіально єдиної системи, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів тваринного та рослинного світу. Національна екологічна мережа має бути інтегрованою до світової екологічної мережі та виконувати функції щодо збереження біологічного різноманіття. Програмою передбачено майже вдвічі збільшити до 2015 року

відсоток охоронних територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

В 2001 р. постановою Кабінету Міністрів України № 239 при Міністерстві екології та природних ресурсів створено урядовий орган – *Державну службу заповідної справи*.

В 2004 р. прийнято **Закон України «Про екологічну мережу України»**.

Протягом 1991–2012 рр. значно зросла кількість природно-заповідних територій та об'єктів України. З підписанням ряду міжнародних нормативно-правових документів Україна стала на шлях реформування системи заповідної справи, що потребує впровадження гармонізованих з міжнародною практикою природоохоронної діяльності підходів до збереження й управління природно-заповідними територіями і об'єктами.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «заповідна справа».
2. Визначте основну мету і головні завдання заповідної справи.
3. Охарактеризуйте міждисциплінарні зв'язки дисципліни «Заповідна справа».
4. Визначте наукове, соціально-економічне та загальнокультурне значення заповідної справи.
5. Яким чином відбувається збагачення живої природи за рахунок заповідних територій?
6. В чому полягають особливості примітивно-релігійного етапу розвитку заповідної справи?
7. Чим було обумовлене зародження ідеї збереження природи в часи становлення державності Київської Русі?
8. Охарактеризуйте передумови динамічного розвитку заповідної справи у період з 1850 по 1917 рік.
9. Які чинники впливали на розвиток заповідної справи у період з 1931 по 1990 рік?
10. Які, на вашу думку, існують основні імпульси у сфері розвитку заповідної справи?

Завдання для самопідготовки

Використовуючи інформаційні джерела, необхідно підготувати доповіді за наступними темами:

1. Історія становлення заповідної справи: від ідеї до практики в обраній адміністративній області (наприклад, Харківській області);
2. Екологічні передумови розвитку природно-заповідних територій в Україні;
3. Роль і значення природно-заповідних територій та об'єктів у житті суспільства;
4. Розбудова природно-заповідних територій як механізм подолання кризи біорізноманіття;
5. Місце фахівця-еколога в галузі заповідної справи.

ТЕМА 2. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

План

- 2.1 Науково-історичні передумови розвитку заповідної справи
- 2.2 Методологічні концепції заповідної справи
- 2.3 Сучасна наука заповідної галузі в Україні

Збереження і відтворення природно-заповідних територій стає одним з найбільш пріоритетних напрямів у побудові державної системи управління якістю навколишнього середовища. Одним з найважливіших кроків для розвитку цього процесу є формування науково-методологічних засад.

2.1 Науково-історичні передумови розвитку заповідної справи

Заповідна справа прогресує разом із розвитком суспільства. Людство сьогодні намагається зберегти різноманіття живих організмів, розуміючи глибоке порушення екологічної рівноваги в біосфері. Таким чином, заповідна справа ґрунтується на наукових засадах, які мають забезпечити відновлення цієї рівноваги та збереження природного покриву Землі.

Наукові засади ведення заповідної справи реалізуються в різних формах й визначають такі головні напрями наукових досліджень:

- дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу;
- виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження;
- встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом;
- необхідність збереження біорізноманіття Землі, тобто всієї різноманітності форм живого на різних рівнях його організації;
- необхідність забезпечення сталого розвитку людства і держави.

Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу. Природно-заповідна справа сформувалась на початку минулого сторіччя. Її засновником на теренах Російської

імперії вважається професор Московського університету Г.О. Кожевніков. Саме йому належить наукове обґрунтування ідеї створення заповідників як ділянок для спостереження за природним розвитком рослинного та тваринного світу. Сутність поглядів Г.О. Кожевнікова щодо наукової ідеї створення заповідників чітко відбиває висловлена ним теза: «Не треба нічого усувати, нічого додавати, нічого поліпшувати. Слід залишити природу самій собі і спостерігати за результатами».

Ще до Г.О. Кожевнікова питання заповідання в науковому плані висунув професор В.В. Докучаєв. У своїх роботах він пропонував, з метою збереження «найхарактерніших степових рослинних та тваринних форм», заповідати ділянку природного степу і побудувати на ній наукову станцію.

Засновник наукового лісознавства Г.Ф. Морозов, поділяючи погляди щодо виділення заповідних ділянок, висловив думку про те, що виділення заповідних ділянок має відбуватися на базі ботаніко-географічного поділу і в сукупності являти собою найбільш характерні та найцікавіші у науковому плані типи рослинності. Так був започаткований *географічний підхід* до організації системи заповідників, який отримав у практиці заповідної справи широке визнання.

Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження. Обґрунтування необхідності збереження унікальних і мальовничих ділянок природи пов'язане з ім'ям німецького ентузіаста охорони природи Гуго Конвенца, який був найвидатнішим діячем у цій галузі не лише у своїй країні, але й в Європі.

Сутність поглядів Г. Конвенца відображає така його фраза: «Було б несправедливо вимагати, щоб заради рідкісних рослин не використовувати у господарському відношенні певну місцевість, але напевне у тому або іншому випадку необхідно докласти зусиль, щоб зберегти цінні рослини або рослинні угруповання. Це ж стосується рідкісних видів тварин, геологічних утворів тощо».

Погляди Г. Конвенца в Україні поділяв відомий природоохоронник із Харкова В.І. Талієв. У своїй книзі «Охраняйте природу» (1914 р.) В.І. Талієв писав, що краса природи має найвищу цінність, її слід охороняти незалежно від вузькопрактичних задач, що гарний ландшафт, мальовнича дорога є таким самим національним багатством, як і мінеральні поклади.

Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом. За поданими вище принципами у країнах колишнього СРСР, до повоєнного часу, почала формуватися мережа заповідників та пам'яток природи. Однак з 1960-х років вчені почали аналізувати, наскільки репрезентативними є природні комплекси, що охороняються в заповідниках, відносно рослинного покриву України. Виявилось, що заповідники-еталони, метою створення яких було вивчення природного розвитку і які необхідно максимально оберігати від впливу антропогенних факторів, лише у незначній мірі відображали сучасний рослинний і тваринний світ України. Адже цей світ формувався під певним впливом людини, а деякі типи рослинності, насамперед трав'яні, без впливу людини не могли існувати. Тому науковою стратегією 1960–70-х років було розпочато створення об'єктів із частковою охороною – заказників.

Зміна наукового підходу до встановлення іншого режиму охорони стосувалася організації степових заповідників України. Ці заповідники створювалися на ділянках, які раніше служили для випасу. Проте після встановлення на них режиму заповідності, основною метою якого було збереження саме таких степів, з'ясувалося, що без антропогенного впливу степ втрачає свій первинний вигляд.

Таким чином, створення системи репрезентативних ділянок рослинного світу неможливо здійснити без включення (а нерідко і переважання) в ній ділянок із частковим режимом охорони, який в цілому передбачає регуляторні заходи (сінокосіння, регламентований випас, проріджування деревостану тощо). Поняття «заповідний», таким чином, почало розширюватись, включати категорії з різним режимом охорони.

Сьогодні створюються природоохоронні об'єкти із поліфункціональним режимом – національні природні та регіональні ландшафтні парки. З точки зору наукових основ заповідної справи, національні парки із поліфункціональним використанням їх території є принципово іншою формою охорони, ніж заповідники із суворим режимом невтручання.

Необхідність збереження біорізноманіття Землі. Серед наукових засад заповідної справи однією з основних є розробка методів забезпечення охорони біорізноманіття на природно-заповідних територіях.

Після прийнятої в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро *Конвенції про біологічне різноманіття*, яке є основою еволюції і функціонування

систем біосфери, основна увага приділяється необхідності збереження видів, інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Вона спрямована на охорону генофонду та умов існування. Велику роль у цьому відведено природно-заповідним територіям, які мають охопити охороною біорізноманіття Землі в цілому та окремих її регіонів.

В Україні важливим завданням є встановлення того, в якій мірі біорізноманіття території нашої держави охоплене охороною на її природно-заповідних територіях, насамперед, вищих категорій – у природних та біосферних заповідниках, національних природних парках. Вони є важливими центрами охорони біорізноманіття. Проводяться дослідження, в якій нині забезпечено таку охорону і які заходи потрібні для підвищення забезпеченості біорізноманіття цією охороною.

Встановлено, що близько 44 % видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного переліку (з числа тих, що зростають в Україні), нині відсутні на території природних заповідників України та в заповідних зонах біосферних заповідників. Отже, для підвищення ступеня охорони біорізноманіття необхідна подальша оптимізація системи природно-заповідних територій держави. Велика увага при цьому нині звертається на охорону не лише видів із Червоної книги України, а й видів міждержавної охорони, занесених до Міжнародного Червоного переліку, Європейського Червоного переліку та Додатків до Бернської конвенції.

Необхідність забезпечення сталого розвитку людства і держави. Із сучасним розвитком заповідної справи пов'язані такі її наукові основи як з'ясування та підвищення ролі природно-заповідних територій як важливої складової сталого розвитку держави та побудови її екологічної мережі.

В аспекті розвитку заповідної справи в, т.ч. розвитку природно-заповідної мережі, показниками сталого розвитку є:

- значна площа природно-заповідних територій в абсолютній та відносній кількості (для країн Центральної Європи вона становить в середньому 6–8 % території держави);
- формування природно-заповідної мережі, яка стане «зеленим каркасом» екологічної мережі України;
- належний якісний (категорійний) склад природно-заповідного фонду, який має об'єднувати, крім науково цінних те-

риторій із режимом суворої заповідності та унікальних об'єктів, також поліфункціональні об'єкти та території із регламентованим режимом. Все це обумовлює можливість збереження різних груп біорізноманіття;

- наявність програми перспективного розвитку заповідної мережі держави, яка б враховувала попередні показники та їх позитивний розвиток;
- створення мережі міждержавних природно-заповідних територій, що в Європі з'єднують між собою заповідні мережі різних країн.

На сьогодні зазначені науково-методологічні розробки знайшли своє відображення у концепції формування екомережі, що на даному етапі збереження довкілля є інтегруючою.

2.2 Методологічні концепції заповідної справи

Заповідна справа як сфера усвідомленої діяльності окремих країн існує у світі вже близько 150 років. Офіційно точкою відліку можна вважати час створення перших національних парків у США, державних заповідників у Росії та природних резерватів у Західній Європі. Це різні країни, і природно-заповідна справа в них зароджувалась на різних ідеологічних засадах. Виділяють три основні сучасні методологічні концепції розвитку заповідної справи, а саме: *ресурсне заповідання, класичне заповідання та екоцентризм.*

Ресурсне заповідання – одна з найбільш ранніх офіційних (державних) концепцій заповідної справи. Вона передбачає збереження та відтворення природних ресурсів у межах об'єктів природно-заповідного фонду (мисливських резерватів, іхтіологічних заказників) переважно з метою практичного використання. Ресурсне заповідання сповідає економічні підходи, тобто одержання конкретної практичної вигоди із заповідання. За цією ідеологією віддається перевага матеріальним цінностям дикої природи.

У зв'язку з переходом цивілізованих країн світу на концепцію сталого розвитку визнається, що кожний природний ресурс повинен мати свою ціну, і не тільки у грошовому еквіваленті. Отже, елементи даної концепції в іншій мірі проявляються і на функціональній структурі сучасних територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, насамперед, поліфункціонального змісту, а також у значній мірі в заказниках та ресурсних угіддях міжнародної класифікації при-

родоохоронних територій. Власне і Закон України «Про природно-заповідний фонд України» частково відбиває сутність цієї ідеології.

Класичне заповідання передбачає вилучення територій під об'єкти природно-заповідного фонду назавжди. Прихильники цієї концепції бачать природу як екосистему, де ціле є більшим за суму частин. За їх трактуванням, природу слід охороняти на благо людини.

За своєю формою класичне заповідання має два основних центри походження: американський, в основі якого є національні парки, та російський, що базується на заповідниках як основній формі охоронюваних природних територій. Класичне заповідання сформувалося на протигагу індустріалізації держав, коли зі стрімким розвитком сільськогосподарської техніки та технологій стрімко розширювалися площі орних земель, розбудовувалися міста у великі технополіси і вчені побачили загрозу усій природі, яка є основою життя, і що, втрачаючи її, ми втрачаємо самий базис існування людини.

Класичне заповідання на сьогодні є домінуючою концепцією, яку започаткували відомі науковці – Й.К. Пачоський, В.В. Докучаєв, І.П. Бородін, Є.М. Лавренко, І.Г. Підоплічко, В.І. Талієв та інші, а серед зарубіжних – Г. Конвенц, Я. Павліковський, А. Златнік. Ця концепція базується на комплексному екологічному розумінні природи та її передусім наукової цінності, всебічній важливості природи для виживання людської цивілізації завдяки гуманному ставленню до неї. Вона передбачає і деякі елементи можливого використання дикої природи в наукових, освітніх, рекреаційних, релігійних чи інших екологічно збалансованих цілях. Саме такі ідеї проповідували в 1872 році американці під час створення першого у світі Йеллоустонського національного парку. Тобто вже тоді були закладені антропоцентричні ідеї (все для блага людини).

Прикладом втілення цієї концепції є відсутність в Україні куточків природи, які б не використовувалися людиною. Досі встановлюються ліміти та видаються дозволи на використання ресурсів майже недоторканої природи природних заповідників у наукових, освітніх чи навіть рекреаційних цілях, наприклад, для природних заповідників переважно гірського Криму. В цьому полягає антропоцентричність заповідання, тобто охорона не від людей, а збереження для людей. Саме тому концепцію класичного заповідання покладено в основу чинного Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Прихильники класичного заповідання виступають проти прямого згубного використання дикої природи (вирубання лісу, видобутку корисних копалин, створення водоймищ і т.д.), але не заперечують проти наукового, естетичного, релігійного та іншого освоєння. Вони підтримують прагнення до абсолютної заповідності у заповідниках, однак регламентують там відстріл тварин у наукових цілях, санітарні рубки лісу, екотуризм, студентські практики.

Екоцентризм (етика заповідання дикої природи) сповідує принцип однакового права на існування дикої природи та людини. Прихильники екоцентризму захист дикої природи розуміють заради неї самої, тому вони підтримують створення таких охоронюваних територій, де дикій природі надається повна воля, без будь-якого наукового, рекреаційного, освітнього чи релігійного освоєння. Згідно з цією ідеологією, у природних заповідниках визнається пріоритетне право не людини, а дикої природи. Прихильники моралі дикої природи вважають її священною, яка має внутрішню цінність, свої цілі та інтереси, права на свободу. Концепцією моралі дикої природи визнається лише режим абсолютної заповідності у природних заповідниках, а втручання в їх природні процеси вважається гріховним.

Отже, збереження природних екосистем – це ідеологічно комплексна і гуманно виважена проблема сучасної цивілізації. Безперечно, кожна з концепцій має право на існування, але оптимальним для суспільства було б їх гармонійне поєднання.

2.3 Сучасна наука заповідної галузі в Україні

За роки незалежності України заповідна справа в державі загалом поступово стає на прогресуючий шлях розвитку. За даними Департаменту заповідної справи Міністерства екології та природних ресурсів України до складу природно-заповідного фонду станом на 01.01.2012 входять понад 7 855 територій та об'єктів загальною площею 3567,1 тис. га, що становить 5,9 % території держави.

В Україні створено 640 територій і об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення: 19 природних і 4 біосферних заповідників, 47 національних природних парків, 306 заказників, 132 пам'ятки природи, 18 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Їх загальна фактична площа становить 2106,8 тис. га (в межах території України), або 59,06 % від усієї фактичної площі ПЗФ і 3,5 % від площі

України та 402,5 тис. га (в межах акваторії Чорного моря – ботанічний заказник «Філофорне поле Зернова»).

Такі темпи зростання свідчать про інтенсивність становлення і зрештою про формування заповідної справи як окремої галузі народного господарства. Але, незважаючи на це, площа природно-заповідного фонду в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості країн Європи, де середній відсоток заповідності становить 15 %.

Одним з основних аргументів успішного розвитку заповідної справи є пріоритетність випереджаючого і паралельного розвитку науки, без якої заповідна справа є неможливою, оскільки є її теоретичною і методологічною основою. З цього випливає необхідність забезпечення науково обґрунтованого розвитку заповідної справи.

На сьогодні день наука заповідної галузі розвивається на достатньо сформованій правовій основі. Головним офіційним документом, в якому найбільш переконливо і детально розкрито статус наукової роботи у заповідниках і національних природних парках, став **Закон України «Про природно-заповідний фонд України» (1992)**. Стратегічні напрями природно-заповідної науки визначені також **«Програмою перспективного розвитку заповідної справи в Україні («Заповідники»)» (1994)**, **«Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на період 2000–2015 р.р. (2000)**, **«Концепцією Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року» (2006)**, **«Стратегією державної екологічної політики України на період до 2020 року» (2010)** та розвинуті у розроблених на їх основі регіональних програмах та проектах. Поставлені у вищезгаданих нормативно-правових актах наукові завдання можна умовно поділити на чотири блоки.

Пріоритетні напрями наукових досліджень у галузі заповідної справи можна сформулювати у наступному контексті:

1. *Стан та шляхи формування перспективної системи природно-заповідних територій*

1.1 Оптимальна структура класифікації природно-заповідних територій;

1.2 Національна екомережа як складова Всеєвропейської екомережі;

1.3 Методи та критерії виділення природних територій з метою заповідання та резервування;

1.4 Визначення оптимальних площ природно-заповідних територій та їх функціональних зон;

1.5 Природно-заповідне районування, упорядкування та зонування природно-заповідних територій;

1.6 Дослідження у ринкових умовах правових та економічних механізмів вилучення земельних ділянок під заповідання і резервування.

2. *Інвентаризація біо- та ландшафтної різноманітності природно-заповідних територій*

2.1 Створення централізованого і місцевих банків даних;

2.2 Картографування ландшафтів, ґрунтів, рослинності, зоокомплексів;

2.3 Інвентаризація особливо цінних природних комплексів передусім водно-болотних, пралісових та степових.

3. *Екологічна оцінка стану природно-заповідних територій*

3.1 Динаміка та прогноз змін екосистем;

3.2 Організація фонових моніторингу у біосферних заповідниках та приєднання до загальноєвропейських систем стеження;

3.3 Допустимі норми антропогенного навантаження у різних типах екосистем;

3.4 Економічна та соціальна оцінка природно-заповідних територій, екосистем, біо- і ландшафтної різноманітності;

3.5 Удосконалення програми «Літопису природи» і започаткування запровадження науково обґрунтованих менеджмент-планів природно-заповідних територій та особливо цінних природних комплексів;

3.6 Впровадження геоінформаційних систем (ГІС) для управління природно-заповідним фондом як системою в цілому так і для окремих територій зокрема.

4. *Шляхи, методи та засоби збереження біорізноманіття*

4.1 Розробка системи режимів охорони;

4.2. Реінтродукція, репатріація і розселення;

4.3. Оптимальна чисельність, життєздатність і механізми підтримки популяцій;

4.4. Екологічно обґрунтоване природокористування, допустимі обсяги відчуження і лімітування природних ресурсів природно-заповідних територій;

4.5. Наукові основи ведення Червоної книги, Зеленої книги, переліків об'єктів на виконання міжнародних конвенцій;

4.6. Формування генетичних банків, розсадників, розплідників тощо.

5. *Організація, ведення і науковий аналіз державного, регіонального і місцевих кадастрів природно-заповідного фонду.*

В нинішніх умовах для розвитку заповідної справи особливого значення набувають наукові дослідження про вдосконалення економічних та правових основ збереження і відновлення біорізноманітності, природних комплексів та об'єктів, що перебувають в умовах неоднакового ступеня антропогенної трансформації та впливу різних типів господарської діяльності, розроблення критеріїв економічної, рекреаційної та соціальної оцінки природно-заповідних територій.

Розгортаючи діяльність на виконання завдань згідно висвітлених вище напрямів, можна досягти мети лише за рахунок консолідації наукових сил установ природно-заповідного фонду, наукових установ Міністерства екології та природних ресурсів України, НАН України, вищих навчальних закладів тощо.

Контрольні запитання та завдання

1. В чому полягає науковий зміст «географічного підходу» у практиці виділення заповідних ділянок?

2. Які, на вашу думку, існують труднощі, пов'язані із втіленням наукового підходу щодо збереження унікальних природно-заповідних територій/об'єктів?

3. З чим пов'язана історична трансформація наукових підходів до організації заповідної справи?

4. Охарактеризуйте ключові переваги і недоліки методологічних концепцій «ресурсного заповідання», «класичного заповідання» та «екоцентризму» з точки зору сталого розвитку суспільства.

5. Яка проблема сталого розвитку пов'язана із заповідною справою?

6. Чи існує, на вашу думку, зв'язок між соціально-економічним розвитком держави та площею природно-заповідного фонду?

7. Визначте необхідність розвитку наукових засад заповідної справи в Україні.

8. Вкажіть основні нормативно-правові акти, що регламентують проведення наукових досліджень у галузі заповідної справи в Україні.

9. Визначте пріоритетні наукові завдання, що сьогодні стоять перед галуззю заповідної справи.

10. Охарактеризуйте передумови, які будуть сприяти успішному виконанню науково-практичних завдань заповідної справи в Україні.

Завдання для самопідготовки

Використовуючи інформаційні джерела, необхідно скласти перелік міжнародних організацій, фондів, проектів тощо, які надають фінансову підтримку для реалізації науково-практичних досліджень у межах природно-заповідних територій України; наприклад, Програма розвитку ООН в Україні.

ТЕМА 3. КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ

План

- 3.1 Поняття територій та об'єктів особливої державної охорони
- 3.2 Класифікація природно-заповідного фонду України
- 3.3 Міжнародна класифікація природно-заповідних територій

Розбудова природно-заповідних територій та об'єктів стає невід'ємною частиною державної екологічної політики і однією з умов інтеграції до міжнародного співробітництва у природоохоронній галузі. У зв'язку з цим актуальності набуває вивчення особливостей національної класифікації природно-заповідних територій та об'єктів і її співставлення з міжнародними стандартами.

3.1 Поняття територій та об'єктів особливої державної охорони

Природні території та об'єкти особливої державної охорони відіграють ключову роль на Землі у збереженні її природного каркаса, відтворенні життя та біологічного різноманіття. Нині знищено або дуже змінено близько 65 % угруповань та екосистем планети.

За останнє десятиріччя кількість охоронюваних природних територій та їхня площа у світі збільшились більше ніж удвічі: нині під охороною перебуває понад 12 % поверхні суходолу (окрім Антарктиди, де режим суворої охорони поширюється на 10 % її території).

Тенденції розвитку національної мережі територій та об'єктів особливої державної охорони, в першу чергу об'єктів природно-заповідного фонду, за цей період були близькими до світових. Так, за роки незалежності площа природно-заповідного фонду України зросла більш ніж удвічі, проте вона є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості країн Європи, де середній відсоток заповідності становить 15,3 %. Площа заповідних земель у Європі на одну людину становить близько 2 220 м² – при 570 м² в Україні.

Загальна площа природних, біосферних заповідників та національних природних парків (70 установ) на 01.01.2012 р. становить 1672,0 тис. гектарів (48 % від площі ПЗФ і 2,8 % від площі України).

Порівняно з 2000 роком площа природно-заповідного фонду збільшилася на 1168,1 тис. гектарів, проти 2010 року – зросла на

108,2 тис. гектарів, але темпи зростання площ природно-заповідного фонду відстають від завдань Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Території та об’єкти природно-заповідного фонду України

Категорія територій та об’єктів природно-заповідного фонду	Площа земельних угідь, тис. гектарів				
	стан на 1.09.00	стан на 1.01.10	стан на 1.01.11	стан на 1.01.12	план на 2015 рік
Національні природні парки	600,0	1001,8	1215,8	1215,8	2329,0
Природні заповідники	160,0	198,7	205,3	205,3	422,0
Біосферні заповідники	212,0	246,4	250,9	250,9	301,0
Інші категорії	1427,0	1821,1	1786,9	1895,1	3223,0
Разом	2399,0	3268,0	3458,9	3567,1	6275,0

За всю історію природоохоронної справи найбільш вживаним був і зараз залишається термін *«природоохоронна територія»*. У Конвенції про біорізноманіття записано: *«природоохоронна територія – це географічно виділена ділянка землі, на якій здійснюється регулювання та використання природних ресурсів для досягнення конкретних природоохоронних цілей»*. IV Світовий Конгрес національних парків та природоохоронних територій прийняв таке визначення: *«природоохоронна територія – це ділянка землі або моря, спеціально призначена для збереження біорізноманіття, природних і пов’язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим на якій забезпечується законодавчими чи іншими ефективними засобами»*.

Ядром національної єдиної територіальної системи природних територій та об’єктів особливої державної охорони в першу чергу визнаються території та об’єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ) та деякі інші категорії природних територій та об’єктів.

Виділення державою територій та об’єктів особливої охорони з їх повним або частковим вилученням із господарського обігу та наданням їм спеціального охоронного статусу – спроба протидіяти деградаційним процесам у природному середовищі.

Згідно Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991) *«Природні території та об’єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну си-*

стему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України».

До «інших», тобто таких, особлива охорона яких не була ще передбачена в період прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», сьогодні, зокрема, відносяться: рідкісні та зникаючі типові рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, водно-болотні угіддя загальнодержавного та міжнародного значення.

Як правило, до системи територій та об'єктів особливої державної охорони включаються території (акваторії), на яких збереглися майже незмінні чи частково змінені природні ландшафти. Вони охороняються як національне надбання й одночасно як складова частина світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Серед типів територій та об'єктів особливої правової охорони центральне місце посідає природно-заповідний фонд України.

Природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

За законодавством природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Фонд розглядається як складова частина світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

3.2 Класифікація природно-заповідного фонду України

Система природоохоронних категорій почала формуватися разом із зародженням природно-заповідної справи.

Категорія природно-заповідного фонду – це форма організації, статус охорони і вид збереження, відтворення та використання територій та об'єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду.

Законом України «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.) визначено класифікаційну структуру природно-заповідного фонду України, яка включає в себе одинадцять категорій територій та об'єктів, а саме:

- природні заповідники;
- біосферні заповідники;
- національні природні парки;
- регіональні ландшафтні парки;
- заказники;
- пам'ятки природи;
- заповідні урочища;
- ботанічні сади;
- дендрологічні парки;
- зоологічні парки;
- парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

До природно-заповідного фонду України належать: *природні території та об'єкти* (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища); *штучно створені об'єкти*, (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Кількість територій та об'єктів ПЗФ України за категоріями станом на 01.01.2011 р. відображена на рисунку 3.1.

Функції кожного з перелічених об'єктів ПЗФ України, мета створення й поставлені завдання чітко регламентовані національним законодавством, зокрема Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Законодавством України для кожної категорії територій та об'єктів ПЗФ встановлено спеціальний правовий режим. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» з урахуванням їх класифікації та цільового призначення. Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів у межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти.

Рівень охоронного режиму, що, у свою чергу, визначається екологічною, науковою, історико-культурною цінністю об'єктів, є

ознакою, що розмежовує території ПЗФ *загальнодержавного* та *місцевого* значення.

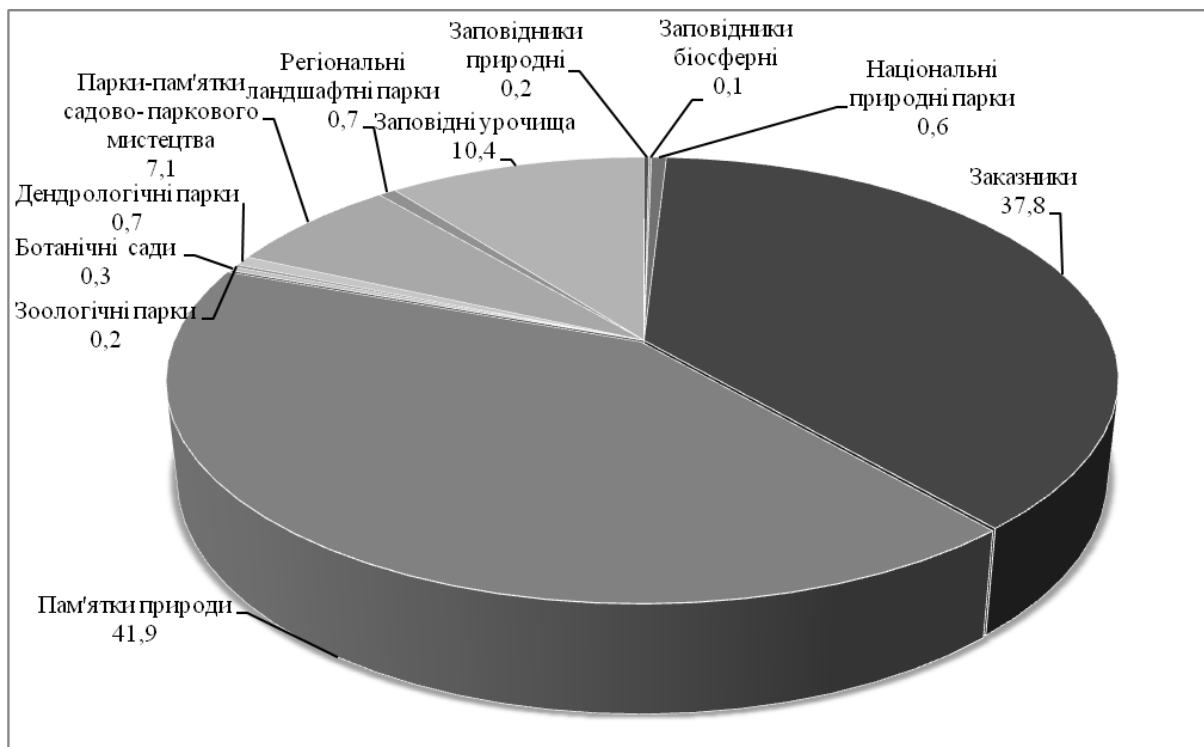

Рисунок 3.1 – Кількість територій та об'єктів ПЗФ України за категоріями (у %)

При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення, а природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні. Біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення. Їх створення і функціонування вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур. Усі біосферні заповідники є елементами відповідної глобальної мережі, загальний реєстр якої ведеться Програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Правовий режим окремих категорій ПЗФ є *уніфікованим*, тобто єдиним для всієї території чи об'єкта, або *диференційованим* залежно від функціонального зонування територій.

Так, уніфікованим є правовий режим природних заповідників, заповідних урочищ, пам'яток природи, заказників.

Диференційований режим, відповідно до функціонального зонування територій, встановлено для біосферних заповідників (з виділенням зон: заповідної, буферної, антропогенних ландшафтів та регульованого заповідного режиму), національних природних парків (з виділенням заповідної зони, зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони), зоологічних парків (експозиційна, наукова, рекреаційна та господарська зони). Зонування може проводитися також на територіях ботанічних садів, дендрологічних парків, регіональних ландшафтних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Категорії ПЗФ можна також класифікувати *за юридичним статусом*. Ряд з них завжди є юридичними особами, інші створюються (оголошуються) без такого статусу. Так, статус юридичної особи завжди мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення. Заказниками, пам'ятками природи чи заповідними урочищами оголошуються об'єкти без надання їм статусу юридичної особи. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути визнані юридичними особами або оголошуватися територією ПЗФ без такого статусу.

Законодавство регламентує і вид юридичної особи, який закріплюється при реєстрації територій та об'єктів ПЗФ. Для територій, що мають найвищий ступінь охоронного режиму (природні заповідники, біосферні заповідники, ботанічні сади та дендрологічні парки загальнодержавного значення), передбачений статус науково-дослідної установи. Такий самий статус, але в альтернативному порядку, може надаватись ботанічним садам і дендропаркам місцевого значення.

Національні природні парки поєднують статус рекреаційної, культурно-освітньої та науково-дослідної установи. Близький правовий статус мають зоологічні парки загальнодержавного значення (вони є природоохоронними культурно-освітніми та науково-дослідними установами) та регіональні ландшафтні парки (природоохоронні рекреаційні установи).

Таким чином території та об'єкти природно-заповідного фонду України можуть поділятися за:

- походженням (природне, штучне);
- категоріальною приналежністю (типи категорій, підкатегорії, наприклад, заповідники);
- адміністративним рангом (міжнародний, загальнодержавний, місцевий);
- функціональним значенням (монофункціональний, поліфункціональний);
- правовим статусом (юридична особа, неюридична особа, тобто за збереження відповідає землекористувач).

Існуюче законодавство України у сфері заповідної справи, її міжнародні зобов'язання, результати новітніх наукових досліджень, а також сучасні європейські та світові тенденції заповідання свідчать про необхідність приведення вітчизняної системи нозологічних категорій ПЗФ до стандартів Міжнародного союзу охорони природи.

3.3 Міжнародна класифікація природно-заповідних територій

Збір інформації та її аналіз щодо світової практики заповідання природних об'єктів здійснює міжнародна громадська організація – Міжнародний союз охорони природи (МСОП), заснована в 1948 р. Основним уставним видом діяльності МСОП є допомога співтовариствам будь-якого виду у справі збереження біорізноманіття і впровадження екологічно чистих та сталих методів використання природних ресурсів.

Згідно із класифікацією природоохоронних територій МСОП (1994 р.), яка є найбільш визнаною серед інших міжнародних класифікацій, природоохоронні території світу можуть бути шести категорій.

Категорія Ia – Природний резерват суворої охорони (Strict Nature Reserve) – ділянка суші та/або моря, яка містить визначні або репрезентативні екосистеми, геологічні або фізіологічні особливості та/або види, які являють собою інтерес для наукових досліджень та/або моніторингу навколишнього середовища.

Рисунок 3.2 – Логотип Міжнародного союзу охорони природи International Union for Conservation of Nature

Об'єктами збереження є малопорушені природні території достатнього розміру, назавжди позбавлені антропогенного впливу. Ці об'єкти охороняються в дуже суворому режимі.

Категорія Iб – Територія для збереження дикої природи (Wilderness Area) – це велика незмінена або малозмінена ділянка суші та/або моря, де зберігся природний характер території без великих населених пунктів і постійного її відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження даної території у природному стані.

Категорія II – Національний парк (National Park) – це природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більшої кількості екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних із цілями збереження природного середовища.

Категорія III – Пам'ятка природи (Natural Monument) – це невелика природоохоронна територія, яка виділяється для збереження пов'язаних з природою культурних цінностей, які є визначними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Категорія IV – Територія для збереження природних середовищ і видів (Habitat/Species Management Area) – природоохоронна територія, яка виділяється з метою збереження для спеціального управління окремими популяціями видів чи їх місцезнаходженнями.

Категорія V – Територія охорони ландшафту/морська акваторія (Protected Landscape/Seascape) – природоохоронна та рекреаційна територія (акваторія), де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія (акваторія) із значною естетичною, екологічною та/або культурною цінністю.

Категорія VI – Територія охорони ресурсів (Managed Resource Protected Area) – велика природоохоронна територія, яка виділяється для довготривалої охорони, традиційного і сучасного збалансованого, контрольованого використання й постійного відтворення природних ресурсів і біорізноманіття, переважно незмінних екосистем, а також для невиснажливого використання населенням дарів природи.

Крім вищезазначених категорій МСОП, багатьма іншими міжнародними природоохоронними організаціями виділяються ще додатково чотири міжнародні категорії.

Категорія VII – Антропологічний резерват (Anthropological Reserve) – створюється для збереження історичних антропологічних цінностей природи, умов проживання популяцій унікальних, рідкісних та вимираючих корінних етносів, відтворення їх генофонду, забезпечення умов для їх традиційного ведення господарства тощо.

Категорія VIII – Територія багатопільового використання (Multiple Use Management Area) – створюється як зразок для різностороннього, здебільшого екологічно збалансованого, розвитку соціально-економічної сфери у природокористуванні та природовідтворенні, виваженого і невиснажливого ведення господарства.

Категорія IX – Біосферний резерват (Biosphere Reserve). На прохання зацікавленої держави визначається Міжнародною координаційною радою Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера», тому є визнаним на міжнародному рівні відповідно до існуючих статутних рамок.

Категорія X – Об'єкт Світової природної спадщини (Natural World Heritage Sites). Створюється відповідно до вимог Конвенції про всесвітню спадщину.

Перші п'ять категорій спрямовані виключно на збереження біорізноманіття. Найсуворіший режим збереження характерний лише для перших трьох категорій, хоча можливий на окремих ділянках і природоохоронних територіях IV–X категорій.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте головні фактори, які обумовлюють гостру необхідність розбудови територій та об'єктів особливої державної охорони в межах території України.

2. В чому полягає різниця між поняттями «природоохоронна територія», «природно-заповідний фонд», «природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні»?

3. Визначте мету організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

4. Вкажіть категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

5. Розкрийте ознаки, за якими розрізняються категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

6. Вкажіть головні інструменти забезпечення збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

7. Вкажіть ознаку, за якою встановлюється рівень охоронного режиму природно-заповідного фонду.

8. Розкрийте категорії природно-заповідного фонду, для яких встановлюється уніфікований/диференційований режим охорони.

9. Вкажіть основні категорії природно-заповідних територій за класифікацією МСОП.

10. Чому багатьма міжнародними природоохоронними організаціями виділяються чотири додаткові категорії природно-заповідних територій?

Завдання для самопідготовки

Використовуючи інформаційні джерела, необхідно заповнити таблицю щодо приведення класифікації категорій територій та об'єктів природно-заповідного фонду України у відповідність до стандарту МСОП.

Таблиця

Категорії природно-заповідного фонду України	Категорії природоохоронних територій за класифікацією МСОП	Значення категорії міжнародне/ загальнодержавне/ місцеве

ТЕМА 4. ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

План

- 4.1 Теорія острівної біогеографії в заповідній справі
- 4.2 Форма і характер меж природно-заповідних територій
- 4.3 Геоекологічні принципи і правила територіальної організації природно-заповідних територій

Природно-заповідні території повинні виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних і зникаючих, науково або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття, а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву для самовідновлення. Для виконання окреслених завдань необхідне запровадження певних наукових геоекологічних підходів до організації природно-заповідних територій.

4.1 Теорія острівної біогеографії в заповідній справі

Теорія острівної біогеографії народилася у 1967 р., її основоположниками вважаються американські вчені-екологи Роберт Маккартур і Едвард Вілсон, які вивчали характер фауни і флори на островах різного типу (різного походження, віку, площі, ступеня ізолюваності та ін.).

При цьому острів як ізолювана екосистема являє собою дуже зручну для вивчення модель еволюції території – з моменту появи на поверхні океану або відділення від материка і аж до сьогодення.

У той же час у багатьох районах світу природно-заповідні території сьогодні також нагадують острови, з усіх боків оточені антропогенними ландшафтами. Зі зростанням ступеня господарського освоєння земель, прилеглих до природно-заповідних територій, їх острівна відособленість посилюється, що позначається на процесах, які в них протікають, рівні біорізноманіття та ін. Це дозволило екстраполювати деякі положення острівної біогеографії на теорію і практику організації природно-заповідних територій.

Зміна характеру острівної біоти внаслідок ізолюваності відбувається під впливом *ефекту інсуляризації* (від лат. *insula* – острів) і

призводить до ряду наслідків: збіднення складу флори і фауни, зростання щільності популяції окремих видів, збільшення розмірів їх екологічних ніш, втрати з часом видового різноманіття і т.п. Відносно природно-заповідних територій це може розглядатися як окремий випадок закону розчинення системи в чужому середовищі: «...індивідуальна система, що працює в середовищі з рівнем організації більш низьким, ніж рівень самої системи, приречена: поступово втрачаючи структуру, система через деякий час розчиниться в навколишньому середовищі» [7].

Вивчення природи резерватів показало, що основні положення острівної біогеографії добре проявляються і в межах ізольованих заповідних територій; зокрема число місцевих видів скорочується, насамперед за рахунок великих хребетних тварин, але зростає кількість видів, які починають заселятися. Зростає чисельність адвентивних рослин (від лат. *adventicius* – чужий, не властивий) при паралельному збідненні аборигенної флори, відбувається обмеження розселення видів. Спостерігається зменшення кількості хижаків, зростає міжвидова конкуренція, різко збільшується щільність населення найбільш конкурентноспроможних видів та ін.

Деякі положення, важливі при організації природно-заповідних територій, вимагають більш детального вивчення.

Зв'язок між числом видів і площею природно-заповідної території. Встановлено, що між видовим розмаїттям та площею острова існує залежність, що виражається формулою:

$$S = c \cdot A^z, \quad (4.1)$$

де S – число видів, A – площа острова, c і z – константи.

При цьому масштабний множник c рівняння варіює залежно від одиниць виміру таксономічної приналежності досліджуваної групи видів. Параметр z варіює досить слабо в межах від 0,16 до 0,25 (найчастіше – 0,20).

Графічно така залежність виражається кривою, яка спочатку круто йде вгору, а потім виположується майже паралельно осі абсцис, так що подальше збільшення площі не дає адекватного приросту числа видів (рис. 4.1).

Точка перегину відповідає площі резервату, оптимальній для збереження біорізноманіття. Наприклад, в тундрі і бореальних лісах

зростання числа видів зі збільшенням площі швидко сповільнюється, а в тропічних лісах мінімум-ареал (найменша ділянка угруповання, що зберігає всі його характерні риси) досягається на величезних площах.

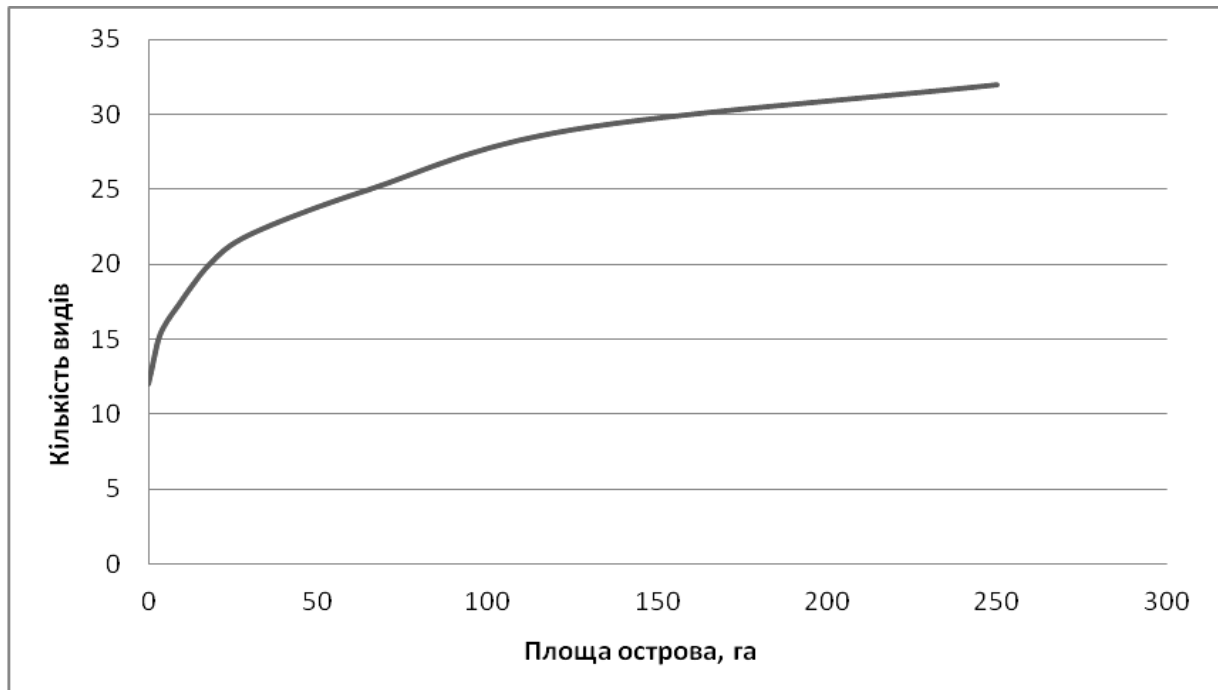

Рисунок 4.1 – Залежність між числом видів і площею

«Фауністичний колапс». Необхідно враховувати, що навіть у великих резерватах з екологічно повноцінними межами збереження стабільних і багатих видами екосистем протягом тривалого часу напевно чи можливе, оскільки буде діяти ефект інсуляризації. Швидкість вимирання видів при цьому прямо залежить від розмірів території. Навіть у великих резерватах площею в кілька тисяч квадратних кілометрів фауна ссавців майже негайно після ізоляції почне втрачати істотне число видів. Ці втрати складуть майже половину початкового числа видів через кілька сотень років і три чверті – через тисячу років.

Чим менше площа заповідної території та чим більше ступінь ізолюваності, тим інтенсивніше йде так званий «фауністичний колапс». При вирішенні цієї проблеми необхідно поєднати рішення двох ключових питань.

Перше з них – *про мінімальну чисельність життєздатних популяцій*, де основне значення для збереження має проблема генети-

чного розмаїття. У резерватах невеликого розміру, що займають острівне положення, невеликі ізольовані популяції тварин не володіють необхідною генетичною змінюваністю. За різких змін умов існування вони не здатні адекватно до них пристосовуватися, і у такої популяції шанси на зникнення достатньо великі. Крім того, у маленьких ізольованих популяціях виникає небезпека інбридингу, тобто схрещування близькоспоріднених особин, що призводить до генетичної однорідності і робить популяції більш чутливими до мінливих умов середовища.

Для оцінки ймовірності вимирання популяції через генетичні зміни зазвичай використовуються два критерії: ефективна чисельність популяції і тривалість її існування. Встановлено, що для короточасного існування популяції ссавців (в межах 100 років) достатньо ефективною є чисельність в 50 особин, а для більш тривалого збереження (кілька сотень років) вона повинна бути приблизно в 10 разів більше, що забезпечить адаптивні процеси в популяції.

Друге питання, яке потребує вирішення, – *мінімальна площа природно-заповідної території*. В даному випадку виходять з уявлення про те, що території, яку займає популяція великих хижаків, має бути достатньо для інших видів, які тут мешкають. Тому при встановленні мінімальної величини резервату орієнтуються на площу, необхідну для існування мінімальної чисельності життєздатної популяції великих хижаків.

Однак можливість виділення території для популяції великих хижаків з розрахунку 500 особин поки залишається у сфері теорії або якихось виняткових умов. Так, наприклад, розрахунки для Йеллоустонського національного парку показують, що для збереження протягом тривалого часу популяції з 50–90 ведмедів грізлі площа національного парку повинна бути збільшена з нинішніх 8 983 тис. км² до 10–13,5 тис. км², а популяція з 500 тварин вимагає для себе площі, більшої за 122 тис. км². Природно-заповідна територія для охорони білого ведмеда зайняла б весь Північний Льодовитий океан і його узбережжя, оскільки ця тварина має величезні індивідуальні ділянки.

Один зі способів мінімізації ефекту «фауністичного колапсу» – зменшення ефекту ізольованості шляхом зниження антропогенних навантажень у ландшафтах навколо резервату, організація екологічних коридорів і створення буферних зон навколо резерватів.

Оптимальна площа буферної зони обчислюється за формулою:

$$A_2 = \left[(1 - Z)^{-1/z} - 1 \right] A_1, \quad (4.2)$$

де Z – константа, A_1 і A_2 – площі резервату та буферної зони відповідно.

При Z , що дорівнює 0,25, оптимальна площа буферної зони в 2,16 разу більше площі самої заповідної території. Якщо резерват має форму кола з радіусом R , то буферна зона повинна мати форму кільця, що охоплює його, із зовнішнім радіусом $R = 1,78 R_1$. При ламаній межі резервату оптимальна величина буферної зони обчислюється за координатами вершин багатокутника, що апроксимує кордон резервату.

Архіпелаг або острів? Одна з найгостріших дискусій в острівній біогеографії та організації природно-заповідних територій розгорілася навколо питання, який резерват краще (за інших рівних умов) – один великий «острів» або кілька дрібних резерватів («архіпелаг»), що займають таку ж площу. Однозначної відповіді на це питання немає, тому що кожен з варіантів має свої плюси і мінуси.

У великому резерваті можуть загубитися вузьколокальні види, що живуть за межами резервату, в малому – частина видів може бути не охоплена через фрагментарність місцеперебувань.

Великий резерват є більш стійким до зовнішніх впливів, малі – в ряді випадків можуть забезпечувати сумарно більшу різноманітність і т. ін.

Це завдання найчастіше вирішується не з біолого-географічних, а із соціально-економічних позицій. Більшість вчених сходяться на думці, що величину природно-заповідної території потрібно по змозі максимізувати, оскільки для збереження цілісних природних комплексів з усіма взаємозв'язками необхідна достатньо велика площа; крім того, великі резервати краще створюють буферний ефект.

Основний мінус невеликих за площею резерватів – недостатня стійкість до природних та антропогенних факторів. Чим менше резерват, тим вище темпи його старіння.

Однак це не означає, що невеликі природно-заповідні території не являють собою інтересу для охорони природи. Нерідко виникають

ситуації, що повністю виключають організацію великого резервату. У цьому випадку такі заповідні території здатні виконувати ряд специфічних завдань: зберігати унікальні місцеперебування; зберігати види, що вимагають для свого виживання невеликих територій; забезпечувати екологічні зв'язки між крупними резерватами; мати освітнє та пізнавальне значення. У певних умовах кілька дрібних резерватів, рівних за сумарною площею одному великому, здатні зберігати таке ж (або більше) число видів, але протягом більш короткого часу.

У той же час при організації природно-заповідної території у формі архіпелагу необхідне вирішення ряду додаткових задач з оптимізації його діяльності. Серед них особливо важливим є взаємне розташування окремих резерватів, що забезпечує можливість вільного обміну тваринами між ними, оптимальне «вписування» заповідної території в географічний простір з урахуванням матеріально-енергетичних потоків, вибір оптимального числа резерватів – складових «архіпелагу» та ін.

4.2 Форма і характер меж природно-заповідних територій

Структуру природно-заповідної території для вирішення деяких природоохоронних завдань можна оптимізувати, використовуючи ряд геометричних принципів. Теоретично оптимальною повинна бути конфігурація, здатна за найменшої площі забезпечити репрезентативність природних комплексів, зберегти біорізноманіття та підтримувати необхідну стійкість.

Найбільш придатною є форма кола, що з усіх геометричних фігур однакової площі має найменший периметр. Це скорочує протяжність кордонів резервату і тим самим знижує число точок дотику з прилеглими природно-антропогенними ландшафтами. Крім того, форма кола мінімізує відстань при переміщеннях усередині резервату, що важливо для імміграції видів. Іншими словами, про ступінь оптимальності форми природно-заповідної території можна судити шляхом її порівняння з колом.

Для цього використовується формула:

$$D = \frac{P}{2\sqrt{\pi A}}, \quad (4.3)$$

де D – індекс форми ділянки; P – периметр, км; A – площа, км², π – 3,14.

Розрахунки показують, що за круглої форми індекс D дорівнює одиниці, за прямокутної – 1,2; у разі подовженого прямокутника – приблизно 1,6; за стрічкової форми – близько 2, а якщо форма має велику довжину кордонів, ця величина зростає в кілька разів.

При використанні індексу форми природно-заповідної території йдуть на другий план такі важливі структурні характеристики резервату як протяжність кордонів (периметр) і величина площі. У результаті може виявитися, що резервати мають однакові індекси форми за величезної різниці площ.

Тому поряд з індексом форми необхідно додатково розраховувати *відношення довжини кордонів заповідних територій до площі (P/A) і обернене відношення (A/P)*.

Перший критерій використовується для оцінки екологічної проникності кордонів резервату. Чим вище отримане значення P/A , тим більш «прозорими» є його кордони. Наприклад, для Алтайського заповідника відношення P/A дорівнює 0,08, а для однієї з невеликих ділянок Центрально-Чорноземного заповідника – 3,26. Це однозначно свідчить про значно більшу уразливість другого заповідника і високу проникність його кордонів у порівнянні з першим.

Другий показник A/P відображає ступінь екологічної оптимальності території і, відповідно, природоохоронну цінність резервату. Чим вище показник A/P , тим вище місце займає резерват в ієрархічному ряду резерватів (за інших рівних умов). Якщо відношення A/P виражається невеликими значеннями (наприклад, за сильно витягнутої звивистої форми резервату воно менше 5), то середня відстань від будь-якої внутрішньої точки до кордону резервату є невеликою, отже, природні комплекси є нестійкими до зовнішніх впливів, а біота, що зберігається, значною мірою схильна до впливу різних випадковостей. У міру збільшення відношення A/P природні комплекси, що знаходяться під охороною, стають більш стійкими, оскільки середня відстань від будь-якої точки до кордону заповідної території зростає і його екологічна цінність підвищується.

Такі основні положення теорії острівної біогеографії пов'язані з організацією природно-заповідних територій. Разом з тим можливості їх практичного застосування залишаються дискусійними. Зазначимо, що на практиці важливо забезпечити різноманітність характерних місць існування, наявність необхідного числа природних

територіальних комплексів, що сприятиме найбільшому охопленню видів, які зберігаються.

4.3 Геоєкологічні принципи і правила територіальної організації природно-заповідних територій

В основу рішення питання організації природно-заповідних територій закладений ряд принципів і правил, що є визнаними для геоєкології і складають базові засади сучасного природокористування та охорони природи.

Принцип територіальної диференціації. Цей принцип впливає з розходжень, відмінностей ландшафтної структури природно-заповідної території, полягає в різному ступені інтенсивності проведення природоохоронних робіт і, відповідно, різній щільності і конфігурації систем екологічної інфраструктури. Чим вище потенційна стійкість ландшафту і його природна різноманітність, тим менше він потребує охорони.

Принцип превентивності. Він передбачає першочергове формування природоохоронних геосистем на територіях, які активно втягнені в господарський обіг, але не втратили повністю свого потенціалу самовідновлення. Відповідно до цього принципу спочатку формується система екологічної інфраструктури, а вже потім планується господарська діяльність.

Принцип управління і контролю ґрунтується на різних рівнях активності (невтручання, надання допомоги й активне керування) органів охорони природи та громадських організацій у створенні і підтриманні на необхідному рівні природоохоронних заходів.

Принцип повсюдності є важливим у тому плані, що базується на уявленнях про тісні горизонтальні зв'язки поміж різними ландшафтами й усередині кожного з них. Тому природоохоронними об'єктами і системами повинні бути охоплені всі території, але з різним статусом охорони.

Принцип поліфункціональності полягає в можливості і бажаності виконання одним об'єктом одночасно декількох функцій.

Еволюційно-генетичний принцип передбачає формування мережі природно-заповідних об'єктів, щоб забезпечувала збереження всього генофонду і нормальне протікання еволюційних процесів існування видів і угруповань.

Екологічний принцип вимагає, щоб число, розміри і характер розміщення територій зі статусом охорони забезпечували збереження всієї різноманітності екосистем, історично сформованих природних зв'язків між ними й екологічної рівноваги.

Науковий принцип – мережа природно-заповідних територій повинна включати всі природні території й об'єкти, що мають наукову цінність. У зв'язку з цим необхідно охороняти в першу чергу типові й рідкі об'єкти та види.

Естетичний принцип вимагає включення у природоохоронну мережу найбільш мальовничих ділянок природи, що сприяють розвитку емоційної сфери людини, удосконаленню естетичних уявлень.

Пізнавальний принцип – мережа природних територій зі статусом охорони повинна включати всі об'єкти, що мають загальноосвітнє і пізнавальне значення.

Принцип рекреаційного спрямування – природоохоронна мережа повинна включати усі території з найбільш багатими рекреаційними ресурсами.

Принцип репрезентативності – полягає в необхідності повного відображення в об'єктах природоохоронної мережі природи регіону в цілому.

Господарський принцип – необхідно зберегти усі об'єкти, що використовуються або можуть бути використані у виробничій сфері.

Правило «м'якого» керування природою. Відповідно до цього правила всі зусилля повинні бути спрямовані на активізацію корисних природних ланцюгових реакцій, у тому числі й процесів відновлення і відтворення ресурсів.

Правило функціональної «поляризації» ландшафту, обґрунтоване Б.Б. Родоманом. У його основу покладені принципи розмежування зон різного функціонування. Найбільш функціонально різними поміж собою є території, які активно використовуються в господарській діяльності, з одного боку, й заповідні – з іншого. Через притаманну їм контрастність вони не можуть бути функціонально взаємодіючими, отже, потребують наявності або ж штучного створення перехідних або буферних зон.

Правило повноти складових, відповідно до якого число функціональних складових системи природно-заповідних територій повинно бути оптимальним – без недостатності або надлишку і має визначатися типом системи й умовами середовища.

Дотримання вказаних принципів і правил створює сприятливе середовище для планування та подальшого проектування системи природно-заповідних територій, складаючи раціональний комплекс останньої.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте передумови, що дозволяють екстраполювати певні положення острівної біогеографії на теорію і практику організації природно-заповідних територій.

2. Визначте залежність, що характеризує зв'язок між числом видів і площею природно-заповідної території.

3. Охарактеризуйте шляхи мінімізації ефекту «фауністичного колапсу».

4. Визначте переваги та недоліки розбудови природно-заповідних територій у формі «архіпелагу».

5. Охарактеризуйте найбільш оптимальну конфігурацію природно-заповідної території, здатну забезпечити репрезентативність природних комплексів, зберегти біорізноманіття та підтримати необхідну стійкість.

6. Охарактеризуйте значущість відношення довжини кордонів природно-заповідних територій до їх площі (P/A) і обернене відношення (A/P).

7. Визначте, яким чином у практиці організації природно-заповідних територій можна реалізувати принцип «територіальної диференціації»?

8. В чому полягає зміст «еволюційно-генетичного принципу»?

9. Охарактеризуйте правило «функціональної поляризації ландшафту» з точки зору його практичної реалізації.

10. Наведіть приклади «м'якого» керування природними процесами в межах природно-заповідних територій.

Завдання для самопідготовки

Використовуючи інформаційні джерела, необхідно скласти бібліографічний покажчик з питань теоретичних основ планування та організації природно-заповідних територій.

Наприклад, Реймерс Н.Ф. Особо охраняемые природные территории [Текст] / Н.Ф. Реймерс, Ф.Р. Штильмарк. – М. : Мысль, 1978. – 174 с.

ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

План

- 5.1 Передумови формування мережі природно-заповідних територій
- 5.2 Всеєвропейська екологічна мережа
- 5.3 Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі

Негативні зміни довкілля, зумовлені значним антропогенним навантаженням, призвели до суттєвого зменшення біоландшафтного різноманіття. Для його збереження необхідно створити мережу природно-заповідних територій та забезпечити ефективну систему управління нею. В основу створення мережі природно-заповідних територій покладено ідею цілісності природи, взаємопов'язаності та нерозривності її складових систем усіх рівнів.

5.1 Передумови формування мережі природно-заповідних територій

Ідея створення мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду виникла в середині 70-х років минулого століття і була викликана тим, що фрагментація природно-заповідних територій призводила до їх деградації. Були розроблені концепції створення єдиних природоохоронних систем, територіальних систем відновлення природного середовища, режимів особливого природокористування, теорії природних каркасів, регіональних систем природоохоронних територій, територіальних комплексних схем охорони природи та інших. Можливо, ці ретельно розроблені, науково обґрунтовані концепції не були втілені у життя, тому що не існувало законодавчо-нормативних, політико-адміністративних, суспільних механізмів для їх впровадження, і природні резервати формувались певною мірою хаотично, виходячи з потреб збереження певного компонента природи. Це призвело до відсутності комплексного підходу до розбудови охоронюваних територій і впровадження природоохоронних заходів.

На сьогодні зазначені розробки знайшли своє відображення у концепції формування екомережі, що на даному етапі збереження

довкілля є інтегруючою. Це обов'язкова ланка, що поєднує в єдине ціле всі концепції і системи охорони природи.

Екомережа є комплексною багатофункціональною природною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довкілля, забезпечення сталого розвитку держави.

Розбудова екомережі як конкретний захід для охорони природи розробляється в Європі вже більше 15 років. Підґрунтям цього була потреба у вирішенні проблем, пов'язаних з відновленням видів великих травоядних тварин у межах їх історичних ареалів, а саме – забезпечення шляхів пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій.

Надалі серед фахівців з охорони природи провідних країн поширилося переконання, що природні резервати мають виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних і зникаючих, науково або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття (біотичний аспект екомережі), а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву до самовідновлення (екостабілізуючий аспект екомережі).

Подальші напрацювання у цьому напрямі показали, що екомережа є ключовим елементом практичного впровадження екологічної парадигми природокористування і збереження природного каркаса національних територій та найдієвішим механізмом виконання завдань Конвенції про охорону біорізноманіття, прийнятої 5 червня 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Певною мірою вона перебрала на себе частину функцій Боннської, Бернської та Рамсарської Конвенцій, оскільки проголосила збереження не окремих ланок природи, а головних рівнів організації її біоти.

З іншого боку, у цьому ж році Рада Європи прийняла концепцію Європейської екомережі як ідею Всеєвропейської системи охорони природної спадщини європейської спільноти. Безперечно, це найбільш фундаментальна ідея останніх десятиліть у справі збереження довкілля.

До загальних підходів щодо розбудови Всеєвропейської екологічної мережі відносяться наступні:

- *цілісності* – будь-яка локальна екомережа є обов'язковим елементом складової континентальної екологічної мережі;
- *єдності* – передбачає територіальну, видову і функціональну єдність;
- *компліментарності* – біорізноманіття, функцій, середовища існування та територій;
- *різноманіття* – передбачає різноманіття форм охорони навколишнього природного середовища;
- *відновлення* – втрачених природних цінностей; відповідності – природі біогеографічних територій;
- *ієрархічності* – полягає у побудові екологічної мережі з елементів різних рангів;
- *підпорядкованості* – структурних форм і функцій охорони біорізноманіття, шляхів міграції та поширення видів;
- *традиційних форм господарювання*, підтримки екологічного гомеостазу;
- *максимальності* – включення існуючої природно-заповідної мережі до екомережі в міру можливостей;
- *поліфункціональності* – включення до екомережі нарівні з природними екосистемами напівприродних, деградованих, що заслуговують на відновлення, а також територій традиційного рільництва, рибальства, полювання тощо;
- *надійності* – передбачає стабільну і довготривалу протидію негативним чинникам;
- *емерджентності* – пов'язаний з холістичним, цілісним підходом до вивчення будь-якої системи.

Крім вище згаданих підходів, існують наукові принципи організації мережі природоохоронних об'єктів різного рівня і призначення.

Біогеоценотичний (еволюційний). Заповідна територія має забезпечити збереження сприятливих екологічних умов, необхідних для розвитку в природних ландшафтах усіх існуючих форм живих організмів, що виникли у процесі еволюції і є основою нормального функціонування екосистем всіх біомів планети.

Історичний. Природні екосистеми й заповідні ландшафти, що охороняються, мають слугувати своєрідними еталонами історичного процесу формування живої і неживої природи як у регіональному, так і широкому біогеографічному масштабах. Особливу увагу необхідно приділити охороні екосистем з реліктовою флорою і фауною, унікальних рефугіумів рослинності, збереженню фітоценозів, що являють інтерес з погляду історії формування біогеоценотичного покриву, а також геологічних відслонень та інших об'єктів неживої природи, цінних для вивчення геологічного минулого Землі.

Зонально-географічний. Необхідно, щоб екомережа відображала широтно-меридіональні, а в гірських районах – висотнопоясні закономірності поширення природних екосистем. Надійною охороною треба охопити екосистеми з ендемічними видами тварин і рослин, видами на межі ареалу та висотного поширення в гірських районах, а також цікаві у біогеографічному відношенні азональні екосистеми.

Екологічний. Заповідним режимом слід забезпечити охорону цінних для науки природних екосистем, що сформувалися в різних екологічних умовах. Для забезпечення екологічного каркаса територій та підтримки екологічної рівноваги треба охопити природоохоронним режимом екосистеми, що виконують важливу екологічну функцію.

Ресурсно-господарський. До ПЗФ треба включити екосистеми, які мають практичне значення для розвитку лісового, водного, рибного та інших галузей господарства; наприклад, високопродуктивні ліси чи штучні лісові насадження, що є цінними у генетико-селекційному відношенні, фітоценози, екосистеми, які сприяють збагаченню генофонду екосистем і культурних ландшафтів.

Соціальний. Екомережа за допомогою регульованого природоохоронного режиму має сприяти збереженню цінних у рекреаційному й бальнеологічному відношенні природних ландшафтів для задоволення потреб населення з урахуванням демографічного розвитку, урбанізації та індустріалізації у країні.

Науково-дослідний. Заповідним режимом слід охопити в різних зонах природні ландшафти, придатні для проведення натурних досліджень структурної організації екосистем різних біомів нині і в майбутньому. Зберегти еталонні екосистеми треба для проведення

моніторингу природних процесів, з метою вивчення функціонування біосфери внаслідок тривалого антропогенного впливу і розробки наукових основ її оптимізації. Екомережа має сприяти збереженню штучно створених заповідних об'єктів (дендраріїв, ботанічних садів, зоопарків відкритого типу), які мають науково-дослідне значення.

Дидактичний принцип полягає у встановленні охоронного режиму на заповідних природних і антропогенних об'єктах і територіях, що мають еколого-освітнє (виховне) та природно-пізнавальне (просвітницьке) значення.

Дотримання вище перерахованих принципів і підходів дозволить виділити просторові елементи та сформувати функціонально ефективну екологічну мережу. Адже концепція створення екомережі, що використовуватиме вище згадані принципи і підходи, передбачає створення єдиної, цілісної у функціональному аспекті й територіально неперервної системи природних чи квазіприродних територій, які б забезпечували екологічну рівновагу, стабільне існування біосфери та збалансований розвиток суспільства.

5.2 Всеєвропейська екологічна мережа

Всеєвропейська екомережа як фізична мережа природних чи напівприродних територій європейського значення (рис. 5.1.) є головним напрямом реалізації **Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття**, яку було затверджено на конференції міністрів довілля країн Європи у м. Софія в 1995 р.

Програма її створення передбачає:

- розробку критеріїв для виділення ключових районів, екокоридорів, відновлюваних районів і буферних зон, з урахуванням біогеографічних зон Європи;
- відбір екосистем, типів середовищ існування (екотопів), видів і ландшафтів європейського значення;
- визначення конкретних ділянок для збереження, покращення або відновлення екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення;
- розробку керівних принципів (директив), які забезпечать максимально послідовне та ефективне здійснення заходів щодо створення екомережі.

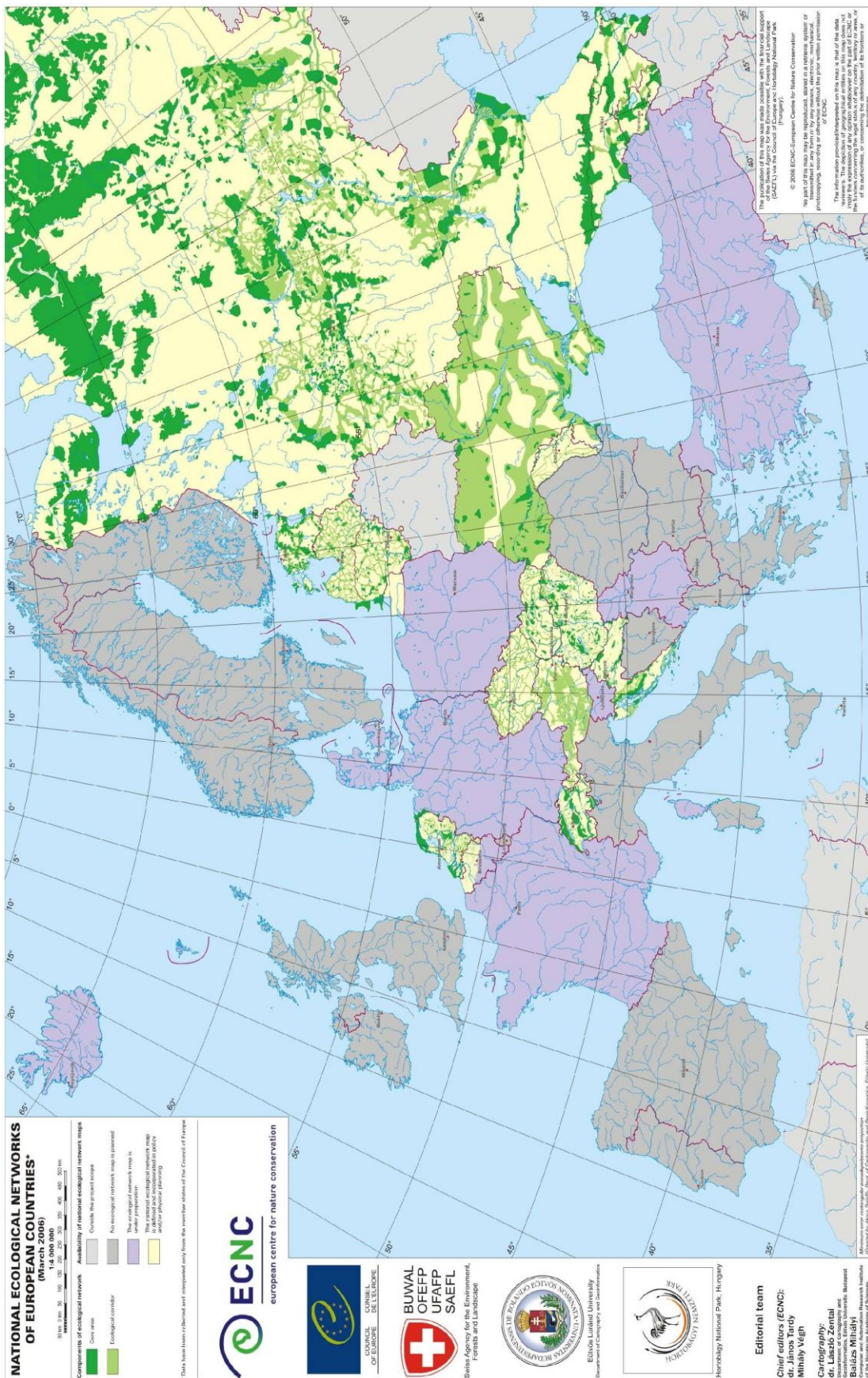

Рисунок 5.1 – Оглядова карта національних екомереж європейських країн (за European Centre for Nature Conservation, www.ecnc.org)

У Всеєвропейській стратегії також сформульовані основні завдання зі створення екомережі: 1) збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення; 2) забезпечення достатнім простором природних середовищ для збереження видів; 3) створення необхідних умов для розселення і міграції видів; 4) забезпечення відновлення компонентів ключових екосистем, які зазнали руйнації; 5) захист систем від потенційних негативних факторів.

Всеєвропейська екомережа створюється на основі таких базових принципів:

- модель екомережі з її ключовими елементами у вигляді природних ядер, екологічних (природних) коридорів і буферних зон є природним каркасом збереження і відновлення біорізноманіття;
- архітектура моделі екомережі має визначатись природними умовами та адміністративними обставинами різних країн і регіонів;
- екомережа має бути багаторівневою;
- модель екомережі має стати динамічним засобом розвитку і реалізації політики збереження дикої природи;
- ідея екомережі має пов'язувати розвиток системи природно-заповідних територій із соціально-економічним розвитком.

Всеєвропейська екомережа включатиме такі елементи:

- *природні ядра* або осередки (ключові райони) для збереження екосистем, середовищ існування, видів рослин і тварин та ландшафтів європейського значення. До природних ядер Всеєвропейської екомережі відносяться лише ті природні території, що відповідають критеріям міжнародних (світового, європейського та регіонального рівнів) конвенцій та угод і визнані ними (природні заповідники, заповідні зони національних природних парків і біосферних заповідників);
- *екологічні коридори* або перехідні зони для забезпечення взаємозв'язків між природними ядрами – елементи дефрагментації природних масивів і міграційні шляхи водночас. Функцію екокоридорів у національних природних парках і біосферних заповідниках виконують видовжені природні елементи: річки та захисні лісові смуги, гористі смуги тощо відповідно у господарській зоні та зоні антропогенних ландшафтів;
- *буферні зони*, які сприяють зміцненню мережі та її захисту від впливу негативних зовнішніх факторів. До буферних зон нале-

жать охоронні зони навколо природних заповідників, рекреаційні зони в національних природних парках та буферні зони в біосферних заповідниках (резерватах).

- *відновлювані райони*, де є потреба у відновленні порушених елементів екосистем, середовищ існування і ландшафтів європейського значення або повному відновленні деяких районів.

Цілісність мережі забезпечується шляхом створення безперервних екокоридорів чи перервних «перехідних зон», які сприяють розселенню чи міграції видів між природними осередками.

До природних осередків екомережі відносяться природоохоронні та природно-заповідні території з їх буферними зонами і екокоридорами.

5.3 Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі

Правові засади створення екомережі в Україні були закладені ще в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Відносини, пов'язані з формуванням, збереженням і використанням екологічної мережі, регулюються законами України: «Про природно-заповідний фонд України», «Про екологічну мережу України», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України», «Про охорону культурної спадщини», «Про планування та забудову територій», Земельним, Водним, Лісовим кодексами України, Кодексом «Про надра», міжнародним природоохоронним законодавством.

Основні положення щодо формування екомережі України наведені в Законі України «Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000–2015 роки» та Законі України «Про екологічну мережу України». Формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до таких основних *принципів*:

- забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;

- збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;
- зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими у процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі;
- забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі;
- забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі;
- забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;
- удосконалення структури земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель;
- системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Відповідно до Закону України «Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000–2015 роки» (2002 р.), до складу національної екомережі України включаються території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водні об'єкти, водоохоронні зони та прибережні захисні смуги водних об'єктів, інші землі водного фонду, водно-болотні угіддя, сіножаті, пасовища, полежахисні лісові смуги, землі оздоровчого та рекреаційного призначення, а також землі історико-культурного призначення, транспорту, оборони та інші, що мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, насамперед видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України.

Формування екологічної мережі передбачає зміни у структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підля-

гають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

На територіях – складових національної екологічної мережі – має бути забезпечено проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних ландшафтів, природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, збереження видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, поліпшення середовища їх існування, створення належних умов для розмноження раритетної біоти у природних умовах та для розселення.

У 2004 році був прийнятий Закон України «Про екологічну мережу», яким визначено структуру, її складові елементи, принципи формування, збереження, використання, управління, засоби забезпечення екомережі. Особливими нормами цього закону є проектування, схеми і порядок формування, державний моніторинг і облік територій та об'єктів екомережі.

Національна екологічна мережа включає територіальні структури загальнодержавного і місцевого значення, які визначаються за науковими, правовими, технічними, організаційними та фінансово-економічними критеріями.

До структур національної екологічної мережі загальнодержавного значення належать:

- **природні регіони**, де зосереджені існуючі та такі, що створюватимуться, природно-заповідні території. Насамперед це регіони Карпат, Кримських гір, Донецького кряжу, Приазовської височини, Подільської височини, Полісся, витоків малих річок, окремих гирлових ділянок великих річок, прибережно-морської смуги, континентального шельфу тощо;

- **природні коридори** – основні комунікаційні елементи національної екологічної мережі, а саме: широтні природні коридори, що забезпечують природні зв'язки зонального характеру: Поліський (лісовий), Галицько-Слобожанський (лісостеповий), Південноукраїнський (степовий), а також меридіональні природні коридори, просторово обмежені долинами великих річок – Дніпра, Дунаю, Дністра, Західного Бугу, Південного Бугу, Сіверського Дінця, які об'єднують водні та заплавні ландшафти – шляхи міграції численних видів рослин і тварин. Окремий екологічний коридор, що має міжнародне значення, формує ланцюг прибережно-

морських природних ландшафтів Азовського і Чорного морів, який оточує територію України з півдня.

Програмою передбачається забезпечити поєднання національної екологічної мережі з екологічними мережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екологічної мережі, шляхом створення спільних транскордонних елементів екологічної мережі.

Таким чином формування екологічної мережі є інструментом розбудови єдиної територіальної системи, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин.

Контрольні запитання та завдання

1. Вкажіть передумови формування концепції екологічної мережі як інтегруючого заходу з охорони і збереження природних комплексів.

2. В рамках якого документа передбачено реалізацію концепції Всеєвропейської екологічної мережі?

3. Розкрийте основні завдання створення екологічної мережі.

4. Які регуляторні документи визначають правові засади створення національної екологічної мережі?

5. Охарактеризуйте основні заходи, які передбачено задля виконання природоохоронних функцій національної екологічної мережі.

6. Вкажіть основні структурні елементи національної екологічної мережі.

7. Охарактеризуйте загальні підходи щодо процесу проектування екологічної мережі.

8. Вкажіть фактори, які впливають на функціональну і планувальну структуру екологічної мережі.

9. Розкрийте соціально-економічні результати, які можна отримати в рамках реалізації концепції формування національної екологічної мережі.

10. Охарактеризуйте проблеми, які уповільнюють процес формування та ефективного функціонування екологічної мережі.

Завдання для самопідготовки

Аналізуючи Закон України «Про екологічну мережу України» № 864-IV від 24.06.2004 р. та Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» № 1989-III від 21.09.2000 р. (додатки 1–2), знайдіть положення, які відповідають науковим принципам організації мережі природно-заповідних територій; загальним підходам до створення Всеєвропейської екологічної мережі. Результати необхідно оформити у вигляді таблиці.

ТЕМА 6. ЧЕРВОНІ КНИГИ В СИСТЕМІ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

План лекції:

- 6.1 Створення Червоних книг та їх призначення
- 6.2 Червона книга України
- 6.3 Зелена книга України

Проблема збереження біоландшафтного різноманіття відноситься до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на міжнародному, національному та місцевому рівнях. Велике значення при цьому мають спеціальні документи, в яких подано переліки охоронних біологічних видів: Червона книга МСОП, Європейський Червоний список, а для України – Червона книга України та Зелена книга.

6.1 Створення Червоних книг та їх призначення

Ідея створення Червоної книги належить англійському зоологу, професору Пітеру Скотту. Метою заснування Червоної книги було поліпшення охорони рідкісних і таких, що знаходяться під загрозою зникнення, видів рослинного та тваринного світу. Червона книга також – основа для розробки подальших дій, спрямованих на охорону занесених до неї видів тварин і рослин.

Червоні книги – офіційні документи неурядових міжнародних і національних адміністративних організацій, які містять систематизовані відомості про рослини і тварин світу чи окремих регіонів, стан яких викликає стурбованість за їх майбутнє.

Початок перепису зникаючих видів покладено у 1948 році Організацією Об'єднаних Націй (ООН) при Міжнародному союзі охорони природи. Наукова діяльність організації здійснюється через шість Комісій за різними напрямками: екологія; планування навколишнього середовища; навчання в галузі навколишнього середовища; національні парки й охоронні території; політика, право й адміністративні питання в галузі навколишнього середовища; рідкісні та зникаючі види.

Комісія з охорони рідкісних і зникаючих видів створена у 1949 році для формування анотованих списків рідкісних і зникаючих видів. Саме «Списки рідкісних і зникаючих видів» на початку були ві-

днесені до видання, названого згодом «Червоною книгою», причому червоний колір було обрано невипадково – це символ небезпеки, тривоги та попередження.

Формування першого видання Міжнародної Червоної книги тривало 14 років. У результаті багаторічної роботи Комісії у 1963 році вийшло друком перше видання книги, так званий реєстр рідкісних і зникаючих видів диких рослин і тварин – він отримав назву «**Червона книга фактів**», мав вигляд перекидного календаря та складав два томи. Для кожного виду було відведено окремий листок, причому книга була надрукована на папері червоного кольору – кольору застереження. З цього часу в усьому світі стали видавати подібні переліки зникаючих видів.

Занесені до книги види було поділено на дві категорії: *рідкісні та зникаючі*.

***Рідкісні** – це такі види, яким нині ще не загрожує зникнення, але вони є настільки нечисленими або мешкають на таких обмежених територіях, що можуть зникнути за несприятливих умов.*

***Зникаючі** – це такі види, які перебувають під загрозою зникнення та врятування яких не можливе без вжиття спеціальних заходів.*

Друге видання Міжнародної Червоної книги здійснене в 1966–1971 рр. і в ньому вироблена нова класифікація рідкісних видів. Це видання складалося із трьох томів – крім інформації про ссавців і птахів, містилася інформація про плазунів і земноводних. Перший том містив (уперше!) інформацію про рідкісні рослини.

Водночас Комісією з охорони зникаючих видів було ухвалено створення Чорного Списку видів (список безповоротних утрат, опублікований у 1973 році) – це список видів, про які достеменно відомо, що вони вимерли. Згідно із цим списком було констатовано, що, починаючи тільки з 1600 року, зникло 118 видів (підвидів) ссавців (наприклад, тур, Стеллерова корова, дикий кінь – тарпан), 140 видів птахів (безкрила гагарка, каролінський папуга, лабрадорська гага), більше 230 видів інших хребетних тварин, земноводних і плазунів знаходяться під загрозою зникнення.

Міжнародна Червона книга мала ще декілька видань. На сьогодні Червона книга МСОП існує у вигляді електронних баз даних, які розміщені в Інтернеті. Ці відомості щорічно уточнюються, а переглядаються й аналізуються через кожні 4–5 років.

Категорії видів Червоної книги МСОП:

I категорія – вид зниклий;

II категорія – вид зниклий у дикому середовищі;

III категорія – вид на критичній межі існування;

IV категорія – вид у стані загрози;

V категорія – вид вразливий;

VI категорія – вид близький до стану загрози;

VII категорія – вид у стані появи тривоги;

VIII категорія – вид недостатньо відомий;

IX категорія – вид недостатньо оцінений.

У Червоній книзі МСОП для кожного виду наведено наукову назву, поширення в європейських країнах-членах Європейської економічної комісії, а також за межами Європи, глобальний статус виду відповідно до класифікації категорії видів МСОП.

На відміну від національних Червоних книг, Червона книга МСОП не є нормативним документом. Тобто ніяка держава не зобов'язана виконувати її вимоги. Але завдяки авторитету організації – це досі один із найважливіших документів в галузі охорони рідкісних та зникаючих видів. Її положення враховуються при створенні національних Червоних книг, на яких базується багато програм збереження певних видів.

За даними відповідної комісії МСОП з виживання видів, сьогодні потребують охорони близько 20 тисяч видів вищих рослин, а Всесвітнього центру моніторингу збереження біорізноманіття загроза вимирання нависла над 60 тисячами видів рослин і п'ятьма тисячами видів тваринного світу відповідно до оцінки Червоної книги МСОП. У цьому контексті треба відмітити, що серед країн світу Швейцарія одна із перших започаткувала створення так званого «Голубого списку», до якого заносяться види із Національної Червоної книги рідкісних видів країни, котрі в результаті правильної природоохоронної політики та діяльності держави стабілізували свій популяційний склад і зараз знаходяться поза загрозою.

З української флори до Червоної книги МСОП увійшли переважно види сьомої категорії.

Європейський Червоний список. У 1990 році в Туреччині було завершено складання проекту **Європейського Червоного списку** тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі, а через рік у Фінляндії Європейська економічна комі-

сія остаточно прийняла Європейський Червоний список, а також ряд рекомендацій до урядів країн-учасниць щодо застосування даного списку.

Європейський Червоний список – це перелік таксонів тварин і рослин, які зустрічаються в Європі і знаходяться під загрозою глобального вимирання.

В ньому використовуються такі категорії МСОП: зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, невизначені та недостатньо відомі. На сьогодні він включає 60 видів ссавців, 28 – птахів, 37 – рептилій, 19 – амфібій, 38 –прісноводних риб, 238 – безхребетних і майже 4500 видів судинних рослин. За даними Каталогу раритетного біорізноманіття, в заповідниках та національних природних парках України зростає 110 видів судинних рослин, які занесені до Європейського Червоного списку.

6.2 Червона книга України

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення.

Червона книга України – документ, в якому узагальнено матеріали про сучасний стан рідкісних рослин і тварин у країні, на підставі якого розробляються наукові і практичні заходи, спрямовані на їх охорону, відтворення і раціональне використання.

Червона книга України є основою для розробки та реалізації програм (планів дій), спрямованих на охорону та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до неї.

Об'єктами Червоної книги України є рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, які постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Червона книга має значення:

- біологічне – вона розрахована на фахівців, науковців;

- природоохоронне – передбачає розробку заходів збереження тварин і рослин;

- юридичне – встановлює особливий правовий статус видів тварин і рослин; визначає підвищену кримінальну, адміністративну та матеріальну і моральну відповідальність.

Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє приблизно 35 % її біорізноманіття, причиною чого є розташування території України на перехресті багатьох природних зон та міграційних шляхів багатьох видів фауни.

Біота України включає понад 70 тис. видів, з них флора – понад 27 тис. видів, фауна – понад 45 тис. видів. Одним із заходів збереження цієї різноманітності тваринного і рослинного світу є ведення Червоної книги України, куди заносяться види, що внаслідок різних причин опинилися під загрозою зникнення.

Під час ведення Червоної книги України обов'язково здійснюється картографування поширення, визначення стану життєвості популяцій, формування загальнодержавних та регіональних списків, установлюється форма та вид режиму збереження популяцій. На природно-заповідних територіях за станом популяцій ведеться контроль, на кожну популяцію оформляється паспорт.

Залежно від стану та ступеня загрози для популяцій видів тварин чи рослин, занесених до Червоної книги України, їх поділено *за такими категоріями*:

1. *0 категорія (зниклі)* – види, щодо яких відсутня будь-яка інформація про наявність їх в Україні у природі чи спеціально створених умовах;

2. *I категорія (зникаючі)* – види, що знаходяться під загрозою зникнення, збереження яких є малоімовірним, якщо продовжиться згубна дія факторів, що впливають на їх стан;

3. *II категорія (вразливі)* – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії «зникаючих», якщо триватиме дія факторів, які негативно впливають на їх стан;

4. *III категорія (рідкісні)* – види, популяції яких є невеликими і на сьогодні не відносяться до категорій «зникаючих» чи «вразливих», хоча їм загрожує небезпека;

5. *IV категорія (невизначені)* – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорій «зникаючих», «вразливих» чи «рідкісних», але ще не віднесені до жодної з цих категорій; у тому числі більш-менш широко розповсюджені в різних регіонах України;

6. *V категорія (недостатньо відомі)* – види, які потребують подальших досліджень і які не можна віднести до жодної з вищезазначених категорій через відсутність необхідної достовірної інформації; у тому числі таксономічно критичні види;

7. *VI категорія (відновлені)* – види, популяції яких, завдяки вжитим заходам щодо їх охорони, не викликають стурбованості, однак не підлягають використанню і вимагають постійного контролю.

Зазначимо, що прийнята у Червоній книзі України категоризація не співпадає з міжнародною категоризацією МСОП.

У Червоній книзі України про кожний з видів тварин і рослин, занесених до неї, подано такі відомості: українська та латинська назви, категорія, поширення, основні місця знаходження, чисельність у природі (в тому числі й за межами України), її зміни, відомості про розмноження або розведення в неволі (культури), заходи, що вжиті та які необхідно вжити для їх охорони, джерела інформації. У книзі також містяться картосхеми розповсюдження та фотографії (малюнки) занесених до неї видів тварин і рослин. На рисунку 6.1 зображено сторінку Червоної книги України, де відображені відомості щодо певного виду тварин на прикладі кулика-довгоніга.

Охорона та відтворення рідкісних видів здійснюється встановленням особливого правового статусу, моніторингу за станом популяцій, створенням охоронних територій на місці локалітетів рослин, формуванням банків генофонду та спеціальними формами розведення видів. При цьому ведеться широка правова робота з роз'яснення значення раритетних видів. Збирання рідкісних видів дозволяється лише в окремих випадках – для розмноження та культивування, наукового вивчення тощо. Такі клопотання можливі лише від наукових установ і санкціонуються Міністерством екології та природних ресурсів України.

Особи, які порушують правила охорони й умови відтворення рідкісних видів, занесених до Червоної книги, притягаються до адміністративної, матеріальної або кримінальної відповідальності відповідно до законодавства України. Розміри компенсацій за ці порушення визначаються за таксами, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

Форму подання повідомлень про рідкісні види рослин і тварин визначає Національна комісія з питань Червоної книги України. До складу комісії включено провідних науковців АН України та інших установ, у т.ч. Міністерства екології та природних ресурсів України.

КУЛИК-ДОВГОНІГ (ХОДУЛИЧНИК)

Himantopus himantopus (Linnaeus, 1758)

Таксономічна належність

Клас — Птахи (Aves), ряд — Сивкоподібні (Charadriiformes), родина — Чоботарові (Recurvirotridae). Єдиний вид роду в Україні, представлений номінативним підвидом.

Природоохоронний статус виду

Вразливий.

Ареал виду та його поширення в Україні

Охоплює Пд. частину Європи, Пд. Азію, Африку (на пд. від Сахари), Австралію, Пд. Америку, пд. Пн. Америки. В Україні гніздиться біля Чорного і Азовського морів: по дельтах річок і на лиманах. Мозаїчні поселення трапляються у Волинській, Харківській, Донецькій, Луганській обл., степовій частині Криму.

Чисельність і причини її зміни

На території України гніздиться біля 8,5–10 тис. особин, на Сиваші — 3,5–3,6 тис. пар. Причини зміни чисельності: випасання худоби і розвиток рекреації у місцях гніздування, різкі коливання рівня води у водосховищах, зростання чисельності ворогів (грака, ворони сірої, лисиці, собаки єнотовидного, бродячих собак), деградація кормових і гніздових біотопів через діяльність людини, фактор непокою під час гніздування, створення ставків на місці кормових біотопів, хімічне забруднення середовища.

Особливості біології та наукове значення

Перелітний птах. Весняна міграція у квітні-травні. Заселяє узбережжя морів, прибережні о-ви, напівзатолені острівці, долини річок, купинясті болота, мілководні прісні і солонуваті озера, відстійники, риборозплідні ставки. Гніздиться біля урізу води або на відстані до 100 м вглиб водойми, окремими

парами і колоніями, іноді разом з крячками. У повній кладці 4 яйця. Насиджують самець і самка (22–24 дні). Пташенята стають на крила на 30–35 день. Осіння міграція з кінця липня до кінця серпня. Живиться переважно комахами та їхніми личинками.

Морфологічні ознаки

Довжина тіла — 35–40 см, розмах крил — 67–83 см, маса — 150–190 г. У дорослого влітку верх голови і шия ззаду чорні або білі, спина і крила чорні з поліском, решта оперення біла, дзьоб чорний, ноги червоні; взимку тім'я і задня частина шиї сіруваті. У молодого темні частини оперення бурувато-сірі, пера зі світлою облямівкою, верхівка другорядних махових біла.

Режим збереження популяцій та заходи з охорони

Охороняється Боннською (Додаток II) та Бернською (Додаток II) конвенціями, угодою АЕВА, внесений до ЧКУ (1994). Під охороною у Дунайському БЗ, Кримському ПЗ (Лебедині о-ви), Сиваському НПП, Тилігульському РЛП, деяких заказниках. Слід узяти під охорону гніздові поселення біля водосховища Сасик, Лебединської коси та в окремих місцях Криму, у РЛП «Меотида» обмежити випасання худоби і заборонити появу людей у місцях гніздування. Необхідно створити сезонні орнітологічні заказники у гніздовий період, проводити широкі просвітницькі заходи.

Розмноження та розведення у спеціально створених умовах

Відомостей немає.

Господарське та комерційне значення

Відомостей немає.

Основні джерела інформації

ІВА території України, 1999, 2001, 2004, 2005; Птицы Аз.-Черн. региона..., 2000; Численность и размещение гнездящихся птиц..., 2000; Матеріали науч.-практ. конф. Аз.-Черн. орнітолог. союза, 2003; Directory of Azov-Black Coastal Wetlands (Ukraine), 2003; Матеріали міжнарод. конф... 2005.

Автор: А.І. Кордюков
Малюнок: І.І. Землянських

● — місця гніздування

Рисунок 6.1 – Сторінка Червоної книги України

Підстава для занесення виду до Червоної книги – це матеріали про його чисельність і динаміку у складі природних угруповань. Пропозиції щодо занесення виду до Червоної книги можуть подавати всі приватні особи або організації. Експертизу подання здійснює Національна комісія з питань Червоної книги України, а відповідне рішення приймається Міністерством екології та природних ресурсів України. Якщо загроза зникнення перестала загрожувати виду (наприклад, унаслідок проведених природоохоронних заходів), та ж Національна комісія з питань Червоної книги України подає пропозицію про його вилучення з Червоної книги.

Ведення Червоної книги, тобто стеження за її регулярним (раз у 10 років) перевиданням покладено на Міністерство екології та природних ресурсів України. Всі витрати на ведення Червоної книги здійснюються з державного бюджету України.

6.3 Зелена книга України

Сучасні темпи денатуралізації природних ландшафтів призвели до збіднення не лише видового складу, а й фітоценотичного різноманіття. Поряд зі збереженням фітогенофонду, сьогодні пріоритетною є охорона фітоценофонду як функціональної, передусім енергетичної, основи біосфери. Тому вкрай необхідною у природоохоронній діяльності є зміна акцентів – зі збереження фітогенофонду, зокрема, на збереження фітоценофонду. Це впливає також із сучасного стану біосфери, принциповою рисою якого є те, що її функціональний стан погіршується значно вищими темпами, ніж генетичний. Шляхом охорони природної рослинності розв'язується триєдина екопроблема – збереження фітоценофонду, фітогенофонду та екосистем, в яких відбувається розвиток фітоценозів.

Таким чином, завдяки розвитку системної природоохоронної концепції з'явилися аргументи стосовно необхідності охорони рідкісного фітоценофонду, що і є призначенням Зеленої книги України. У методологічному відношенні її принциповою перевагою перед Червоною книгою є системний підхід, а у практичному – збереження як генетичних, так і функціональних основ біосфери.

У сучасній українській правовій базі щодо природної складової довкілля статус Зеленої книги визначається **Законом України «Про рослинний світ» (1999)** та **Положенням про Зелену книгу України**, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів від 29 серпня 2002 року № 1286.

Наукове значення Зеленої книги України полягає в тому, що в неї вміщено відомості про реліктові, ендемічні та інші рідкісні угруповання. Таким чином, вона створює передумови для дослідження історичних етапів розвитку рослинності та з'ясування закономірностей формування різних її типів.

В Зеленій книзі України рідкісні угруповання характеризуються за основними типами рослинності. Виділено шість груп різних угруповань:

- лісові (№ 1–51);
- чагарникові та чагарничкові (№ 52–56);
- степові (№ 57–82);
- лучні (№ 83–99);
- болотні (№ 100–111);
- водні (№ 112–127).

За характером поширення угруповання розподіляються так: більшість з них (65) мають на території України північну межу поширення, 36 знаходяться на східній межі ареалу, 35 – на південній, 12 – на західній. Угруповання із домінуванням ендемічних видів, які не зустрічаються за межами України, представлені 9 синтаксонами.

Зелена книга України містить відомості про сучасний стан рідкісних рослинних угруповань та заходи щодо їх збереження і науково обґрунтованого відтворення. Кожна стаття про угруповання супроводжується такою інформацією:

1. Назва угруповання (українською і латинською мовами);

2. Синфітосозологічний індекс, клас, категорія, статус – показники величин раритетності рослинного угруповання. За статусом фітоценози поділяються на зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, невизначені і типові фітоценози. Ці показники є визначальними у нарахуванні штрафів за заподіяну шкоду рослинним угрупованням та встановленні для них системи режимів охорони; наприклад, деякі зникаючі угруповання потребують режиму абсолютної охорони, а у разі доцільності застосування регулятивних заходів необхідно мати кваліфіковане наукове обґрунтування.

3. Поширення в Україні. Вказано ботаніко-географічні або фізико-географічні регіони з уточненими географічними назвами конкретних місцезростань рідкісних рослинних угруповань.

4. Екологічні умови. Вказано основні екологічні параметри місцезростань угруповань та відмічено їх особливості.

5. *Біотоп*. Наведено відомості про приналежність рослинного угруповання до біотопу за класифікацією екосистем «Corine» та відповідно до переліку оселищ існування за Бернською конвенцією.

6. *Фітоценотична значущість*. Вказано типи асоційованості популяцій домінуючих видів у фітоценозі. Унікальний тип асоційованості характеризує поєднання домінантів, які за генетичними, фенотипічними та іншими ознаками, а також екологічною приуроченістю відрізняються від типових зональних домінантів. Рідкісний тип асоційованості характеризує поєднання домінантів, де один з них є або реліктовим, ендемічним чи видом з Червоної книги України.

7. *Фітосозологічна значущість*. Наведено характеристику фітоценозу з позицій наявності у ньому домінантів, які охороняються на юридичній підставі на континентальному чи національному рівнях, або наявності цінності (історичної, екологічної тощо) фітоценозу в цілому.

8. *Ботаніко-географічна значущість*. Вказано поширення домінуючих видів фітоценозу на території України.

9. *Ценотична будова та флористичне ядро*. Подано характеристику вертикальної і горизонтальної структур фітоценозів та флористичного ядра, що виражається у наведенні основних видів рослин, які відіграють визначальну роль у формуванні фітоценозу.

10. *Потенціал відновлюваності*. Вказано здатність домінантів до природного відновлення в конкретних екологічних умовах та в залежності від їх біологічних особливостей.

11. *Режим охорони*. Пропонується залежно від динамічного стану фітоценозів, екологічних умов, антропоотолерантності та ступеня їх порушення визначити систему созотехнічних заходів, яка б дозволила максимальною мірою підтримати функціонування фітоценозів.

12. *Мотиви і забезпеченість охороною*. Визначено мотиви охорони, вказано території природно-заповідного фонду України, в яких даний фітоценоз зберігається, або відмічено, що фітоценоз охороною не забезпечений чи експлуатується.

13. *Біотехнічні та созотехнічні рекомендації*. Вказано пропозиції щодо найкращого збереження раритетних фітоценозів, поліпшення, відтворення чи раціонального їх використання, проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом, необхідності наукових досліджень з метою розробки додаткових наукових основ

охорони цих фітоценозів та поліпшення їх середовищ існування і встановлення правового статусу.

14. *Джерела інформації*. Подано список літератури, інших бібліографічних джерел, з яких можна почерпнути інформацію щодо даного раритетного фітоценозу.

15. *Картосхема*. Наведена топографічна основа території України з позначенням на ній різними символами поширення рідкісного фітоценозу. На цій основі відображено гідрографічну мережу та назви обласних центрів.

Положенням про Зелену книгу України визначено п'ять категорій рослинних угруповань, що потребують охорони та занесення до Зеленої книги України, а саме:

- корінні рослинні угруповання, у складі яких домінують види рослин, занесені до Червоної книги України, а також реліктові та ендемічні види рослин;

- корінні рослинні угруповання, склад яких визначається типовими видами рослин, що зростають на межі свого ареалу чи висотного поширення та мають тенденцію до зниження свого життєвого потенціалу;

- рослинні угруповання, що не пов'язані з природною зональністю (болота, луки, водні об'єкти тощо) і потребують охорони з ботаніко-географічних міркувань;

- рослинні угруповання, взаємопов'язані зі зникаючими видами представників тваринного світу;

- рослинні угруповання, утворені поширеними в минулому видами рослин, які стали рідкісними під впливом антропогенних чи стихійних факторів.

Таким чином, Зелена книга є основою для розробки охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань спрямовується на збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте основну ідею заснування Червоної книги.
2. В чому полягає мета заснування Європейського Червоного списку?

3. Охарактеризуйте категорії видів Червоної книги МСОП.
4. Дайте визначення поняття «Червона книга України» та вкажіть її об'єкти.
5. Розкрийте критерії відбору видів для занесення їх до Червоної книги України.
6. Вкажіть, у чому полягають відмінності між Червоною книгою МСОП, Європейським Червоним списком та Червоною книгою України.
7. Розкрийте передумови створення Зеленої книги України.
8. Які регуляторні документи визначають статус та основні положення Зеленої книги України?
9. За якими ознаками в Зеленій книзі України охарактеризовано рідкісні рослинні угруповання?
10. Які рослинні угруповання можуть бути занесені до Зеленої книги України?

Завдання для самопідготовки

Аналізуючи Положення про Зелену книгу України від 29 серпня 2002 р. № 1286 та Зелену книгу України (Зелена книга України / під заг. ред. чл.-кор. НАН України Я. П. Дідуха. – К. : Альтерпрес, 2009. – 448 с.), складіть структурно-логічну схему, що відображає суть та зміст Зеленої книги України.

ТЕМА 7. ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК ГАЛУЗЬ МІЖНАРОДНОЇ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

План

- 7.1 Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій
- 7.2 Міжнародні природоохоронні конвенції та годи
- 7.3 Всесвітня культурна і природна спадщина

Кінець ХХ століття ознаменувався усвідомленням взаємної відповідальності держав за стан навколишнього середовища. Стали нормою міжнародне спілкування, співробітництво в галузі заповідної справи, взаємні консультації та обмін інформацією. Головною метою є вироблення єдиної системи підходів до організації, охорони і використання природно-заповідних територій. Практика гармонізації діяльності з організації і використання природно-заповідних територій різного статусу, враховуючи міжнародний досвід, займає важливе місце серед проблем охорони природи в Україні.

7.1 Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій

Нині під егідою ООН розробляється концепція єдиного правового механізму екологічно безпечного планетарного природокористування, яке враховує природо-кліматичні й соціально-економічні особливості окремих регіонів і країн. Розв'язання міжнародних спорів і суперечностей у галузі організації і охорони природно-заповідних територій, відповідно до міжнародного екологічного права, передбачає спільну цілеспрямовану діяльність зацікавлених сторін щодо відновлення сприятливого життєвого середовища.

Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій включає:

1. Нормативні акти як джерела міжнародного екологічного права;
2. Міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища;
3. Координаційну роль міжнародного права у світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища.

Розрізняють *акти двосторонні* і *багатосторонні*. Двосторонні угоди – це угоди різного рівня і характеру між двома державами,

які, як правило, мають спільний кордон. До багатосторонніх актів належать конвенції, договори, угоди, резолюції міжнародних організацій.

Міжнародними об'єктами охорони навколишнього природного середовища є повітряний басейн, космос, Світовий океан, Антарктида, річки, природні ресурси, що діляться.

У світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища координаційна роль належить міжнародному праву. Причини цього такі:

- загальна екологічна небезпека;
- загроза масштабної транскордонної шкоди національним системам навколишнього природного середовища;
- необхідність розробки та прийняття універсальних імперативних норм поведінки держав.

Координація здійснюється через діяльність і рішення міжнародних організацій: ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ, МАГАТЕ, МСОП, ФАО, ММО (Міжнародна морська організація), ВМО (Всесвітня метеорологічна організація), ЮНДРО (бюро з надання допомоги у випадку стихійного лиха).

Під час використання міжнародних ресурсів особливо важливими є наявність та дотримання міжнародних домовленостей; їх спільне використання має супроводжуватися співробітництвом, а не протиборством. Розвідка, видобуток і раціональне використання невідновлюваних ресурсів, охорона та відтворення відновлюваних ресурсів у міру їх вичерпання та забруднення дедалі більше будуть перетворюватися з внутрішньої справи кожної країни на загальнолюдську проблему забезпечення виживання.

Вирішення проблем оптимізації природокористування вимагає наявності високого наукового потенціалу, коштів для проведення експериментів, обладнання, яких багато країн, особливо тих, що розвиваються, не мають. Багатьом країнам є чому вчитися одна в одній.

Складні проблеми постають у ході спільного використання запасів риби та міграції тварин і птахів. Адже для біоценозів не існує державних кордонів. Унаслідок цього виникає багато проблем, коли тварини, котрі знаходяться під охороною на території однієї країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Ця проблема є не лише екологічною, але й економічною, оскільки країна-споживач отримує додатковий прибуток за рахунок то-

го, що країна-охоронець витрачає кошти на охорону і відмовляється від промислу заради збереження зникаючого виду. Внаслідок цього зростає і політична напруженість у стосунках між країнами. Вирішити конфлікт можна прийняттям відповідної двосторонньої угоди.

Необхідність міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Деякі унікальні природні комплекси, території й об'єкти, які особливо охороняються, знаходяться на території кількох держав, що потребує координації їх зусиль.

Формами співробітництва є організація наукових та практичних зустрічей; створення міжнародних організацій, що координують спільні зусилля з охорони природи; укладення офіційних договорів та угод, а також діяльність міжнародних громадських організацій («зелених», «екологів» тощо).

Слід зауважити, що рішення (які зазвичай кваліфікуються як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої рекомендації міжнародної організації певною державою. У цьому полягає одна зі специфічних причин складності управління міжнародним співробітництвом.

7.2 Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди

Проблеми організації та ефективного функціонування природно-заповідних територій належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

Історія міжнародної екологічної співпраці почалася понад 130 років тому. У 1875 році Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. У 1897 році Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання і охорону морських котиків у Тихому океані.

На даний час прийнято ряд природоохоронних конвенцій та угод світового, європейського, регіонального і міждержавного рівнів, які є чинними й для України.

Міжнародні договори є головним джерелом міжнародного права. В Україні вони є частиною національного законодавства і за-

стосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ст. 19.1 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року).

Україна є стороною близько 70 міжнародно-правових актів універсального (глобального), регіонального та двостороннього характеру. Ратифіковані міжнародно-правові угоди є частиною національного законодавства України, проте їх практична реалізація на національному рівні часто потребує вдосконалення, зокрема подальшої імплементації у національне законодавство.

Розглянемо базові конвенції та угоди в галузі природно-заповідної справи.

Базовою у сфері збереження біорізноманіття є *Конвенція про біологічне різноманіття*, яку було започатковано під час Всесвітньої конференції глав держав та міністрів доквілля у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) й ратифіковано Верховною Радою України 29 листопада 1994 р. Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале (збалансоване та невиснажливе) використання його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів та через належну передачу відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування.

12 вересня 2002 р. Україна приєдналася до *Картахенського протоколу про біобезпеку* при Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.). Цей протокол має за мету захист від «продуктів» біотехнології – генетично видозмінених організмів, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню видозмінених особин.

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, м. Рамсар, Іран, 1971 р.) була започаткована 2 лютого (зараз цей день відмічається як Міжнародний день водно-болотних угідь) 1971 р. в іранському місті Рамсар і через це отримала назву Рамсарської конвенції. Ухваливши 29 жовтня 1996 р. Закон про участь України у названій конвенції, Україна поновила

своє членство в Конвенції у складі СРСР від 26 грудня 1975 р. Але ще 23 листопада 1995 р. постановою № 935 «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» Україна визначила 22 потенційні водно-болотні угіддя міжнародного значення (раніше в Переліку водно-болотних угідь міжнародного значення значилось лише 3 українські водно-болотні угіддя), на які згодом отримала міжнародні сертифікати від Бюро Рамсарської конвенції. Більшість водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні вже заповідані або є перспективними для заповідання.

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (м. Бонн, 1979 р.), яка стала чинною для України від 19 березня 1999 року, зобов'язує Договірні сторони зберегти і, якщо можливо і доцільно, відновити ті середовища існування, що є важливими для запобігання зникненню мігруючих видів. Ця Конвенція передбачає також укладення спеціальних міжнародних угод для окремих видів мігруючих тварин чи їхніх груп. Конвенція містить Додаток I «Мігруючі види, що знаходяться під загрозою зникнення» та Додаток II «Мігруючі види, які можуть стати предметом Угод», тобто є переліком видів, статус яких є несприятливим і для збереження та регулювання використання яких необхідні міжнародні угоди.

Ключовою, діючою в рамках Боннської конвенції, є *Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів* (1995 р.), до якої Україна приєдналася відповідно до спеціального Закону України від 4 липня 2002 р. Ця Угода акцентує увагу на необхідності підтримки (збереження) мережі природних середовищ існування мігруючих птахів. Коли ареал поширення виду птахів розміщений на території більш ніж однієї країни, Сторони повинні співробітничати і погоджувати свої дії. Угода включає три додатки: в Додатку I визначено район дії Угоди (територія України повністю входить у цей район); в Додатку II дається перелік видів водно-болотних птахів, яких стосується Угода (практично всі мігранти з цієї групи); Додаток III є планом дій, спрямованих на їх збереження. Невід'ємною частиною Додатку III є таблиця «Статус популяцій мігруючих водно-болотних птахів», в якій види птахів поділено на три групи та категорії, відповідно до критеріїв, що визначають ступінь загрози їх зникнення.

Україна також є Договірною стороною з 14 травня 1999 р. ще однієї угоди Боннської конвенції – *Угоди про збереження кажанів в*

Європі (1991 р.). Відповідно до цієї угоди кожна зі Сторін має заборонити добування кажанів усіх видів, брати під охорону їх ареали та вживати необхідних заходів з метою збереження, особливо щодо заміни високотоксичних для кажанів хімікатів, якими обробляють дерева, на більш безпечні альтернативні засоби.

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, м. Вашингтон, 1979 р.) також є правовим актом світового масштабу (чинна для України з 14 травня 1999 р.). Головною підставою для заключення Конвенції стало визнання необхідності міжнародного співробітництва для захисту ряду видів дикої фауни та флори від надмірної їх експлуатації в міжнародній торгівлі. Конвенція містить три додатки, що містять – види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими справляє чи може справити негативний вплив на їх існування; види, які на сьогодні не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками таких видів не буде суворо регулюватися; види, які, за визначенням будь-якої Сторони, підлягають регулюванню в межах її юрисдикції. Вилучення з природи та передача (торгівля) видами, що занесені до всіх трьох додатків Конвенції, потребує оформлення в центральному органі виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища України спеціальних дозволів міжнародного зразка.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (м. Париж, 1972 р.), якою опікується ЮНЕСКО, є чинною в Україні з 4 жовтня 1988 р. В рамках цієї Конвенції розроблено критерії, форми заявок, їх погодження, створено Переліки світової природної, природно-культурної та культурної спадщини, методичні рекомендації тощо. Вимоги Конвенції є надзвичайно високими, і йде дуже серйозний відбір об'єктів світової спадщини. Щоб об'єкт природної спадщини отримав світове визнання, треба щоб він був найбільш репрезентативним зразком великих періодів історії Землі, або екологічних та біологічних процесів, або репрезентувати природні явища чи мальовничі природні ландшафти виняткового естетичного значення, або містити найбільш репрезентативні й найважливіші для збереження біорізноманіття природні середовища. Більше того, цей об'єкт має бути цілісним в історичному (репрезентувати різні фази і прояви історичного періоду) та у просторовому (бути

досить значним за розмірами) аспектах, являти собою добре збережену природну територію, якій не загрожують серйозні антропогенні впливи.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) фактично є головним механізмом реалізації Конвенції про біологічне різноманіття на континенті, хоча й її було започатковано ще 1979 року в м. Берн (Швейцарія). Україна приєдналася до Конвенції відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» від 29 жовтня 1996 р. із застереженнями, що в Україні допускається в обмеженій кількості й за умов відповідного контролю вибіркоче регулювання чисельності вовка та ведмедя бурого з метою запобігання негативному впливу цих видів тварин на популяції інших видів, серйозній шкоді худобі та іншим об'єктам власності. Дозволяється також добування дупеля у зв'язку з його достатньо великою чисельністю та розповсюдженістю в Україні. Крім цього, за цим Законом у нашій країні дозволяється використання пасток і сіток для відлову тварин із науковою метою та їх переселення, а також капканів для добування вовка, бабака звичайного, бобра, тхора чорного, куниці лісової та кам'яної.

Бернська конвенція включає переліки видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні (відповідно Додатки I та II), та видів тварин, що підлягають просто охороні (Додаток III), та щодо заборонених засобів і способів добування, відлову та інших форм полювання (Додаток IV).

Бернська конвенція також передбачає створення системи «територій спеціального збереження» (англ. – Areas of Special Conservation Interest), що складатимуть Смарагдову мережу Європи (англ. – Emerald Network). Критеріями визначення територій спеціального інтересу є знаходження в їх межах рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, яких відібрано з Додатків I та II як таких, що потребують спеціальних заходів збереження, і занесено до спеціального переліку, та/або рідкісні і зникаючі типи природних середовищ існування.

Смарагдова мережа Європи є аналогом програми Європейського союзу «НАТУРА 2000», розробленої з метою реалізації Директиви ЄС №79/409/ЕЕС про охорону диких птахів і Директиви ЄС

№92/43/ЕЕС про охорону середовищ існування дикої фауни і флори. Слід зазначити, що програма «НАТУРА 2000» є обов'язковою для країн-членів ЄС і включає спеціальний фінансовий механізм на забезпечення відповідних природоохоронних заходів. Цей документ, хоча і не є обов'язковим для України, проте її прагнення ввійти до Європейського союзу зумовлює необхідність уже зараз дуже уважно відстежувати виконання положень *Бернської конвенції*.

Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття підготовлена Радою Європи у співпраці з Європейським центром збереження природи (м. Тілбург, Нідерланди) та схвалена Міністрами охорони довкілля 55 країн Європи на конференції міністрів «Довкілля для Європи» (м. Софія, 23–25 жовтня 1995 р.). Головною підставою розробки стратегії стала необхідність більш узгодженого і, через це ефективнішого, використання існуючих політичних засобів, ініціатив, механізмів, фондів, наукових досліджень та інформації для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття Європи. Цілями *Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття* є: суттєве зменшення загроз для біологічного та ландшафтного різноманіття Європи, підвищення можливостей його відтворення, зміцнення екологічної цілісності всієї Європи та забезпечення всебічного залучення громадськості до цих справ.

Це далеко не вичерпний огляд міжнародних регуляторних документів в галузі заповідної справи, тому для більш повного ознайомлення з даними документами рекомендується використовувати офіційні інтернет-сторінки конвенцій та Міністерства екології та природних ресурсів України www.menr.gov.ua.

З метою активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань охорони і раціонального використання територій та об'єктів ПЗФ треба:

- активізувати діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у сфері заповідної справи;

- вирішити питання практичної реалізації положень Рамсарської конвенції 1971 року про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як місця оселення водоплавних птахів, Вашингтонської конвенції 1973 року про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зни-

кнення, Боннської конвенції 1979 року про охорону мігруючих видів диких тварин, Бернської конвенції 1979 року про охорону дикої фауни і флори та природних місць їх перебування в Європі, Конвенції 1992 року про збереження біологічного різноманіття та інших міжнародно-правових актів, пов'язаних з вирішенням завдань заповідної справи;

- забезпечити широку участь державних і наукових установ та неурядових організацій у виконанні міжнародних проектів, спрямованих на вирішення глобальних проблем охорони навколишнього природного середовища та розвиток заповідної справи;

- створити у прикордонних місцевостях міждержавні заповідні території, передусім природні заповідники та національні природні парки, опрацювати з відповідними міжнародними організаціями питання надання кращим природним заповідникам та національним природним паркам України статусу біосферних, сертифікації їх Радою Європи із врученням відповідних дипломів;

- систематично аналізувати міжнародний досвід розвитку заповідної справи, проводити наукові форуми і робочі зустрічі українських фахівців із заповідної справи з іноземними колегами;

- розширити стажування українських фахівців із заповідної справи за кордоном;

- сприяти створенню в Україні міжнародних наукових та інших центрів із проблем заповідної справи;

- активізувати участь наукових установ у підготовці відповідних міжнародних наукових видань;

- активніше розвивати міжнародний екологічний туризм.

Реалізація вказаних напрямів діяльності буде сприяти успішній інтеграції України до міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи.

7.3 Всесвітня культурна і природна спадщина

Світова спадщина ЮНЕСКО (англ. World Heritage) – це видатні культурні та природні цінності, що становлять надбання усього людства.

У нормативній системі сучасного міжнародного права відносини, що складаються у сфері охорони унікальних природних комплексів і видатних культурних цінностей, регулюються універсаль-

ним договором – **Конвенцією про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини** (1972 р.).

У цій Конвенції під **«культурною спадщиною»** розуміються:

- **пам'ятки**: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **ансамблі**: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **визначні місця**: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології.

Під **«природною спадщиною»** розуміються:

- **природні пам'ятки**, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки;
- **геологічні й фізіографічні утворення та суворо обмежені зони**, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність з точки зору науки чи збереження;
- **природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони**, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси.

Основні положення міжнародного документа полягають у тому, що об'єкти культури та природи, які являють собою значний інтерес для всього людства, включаються до **Списку Всесвітньої культурної та природної спадщини** (в літературі та засобах масової інформації – **Список ЮНЕСКО**, або **Спадщина ЮНЕСКО**); держави, на території яких знаходяться такі об'єкти, беруть на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо їх охорони та збереження, а все міжнародне товариство зобов'язується надавати ефективну допомогу в цьому.

Згідно з нормами Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., **Комітет всесвітньої спадщини** складає, поновлює й публікує списки цінностей культурної та природної спадщини, що мають назви **«Список всесвітньої спадщини»**

та «Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою». До другого Списку заносяться об'єкти культури та природи, яким загрожує певна небезпека, як-от: загроза зникнення внаслідок прогресуючого руйнування, швидкий розвиток міст і туризму, стихійне лихо та катаклізми тощо. Щоб врятувати такі об'єкти, потрібні значні зусилля і кошти, тому держави в межах Конвенції звертаються за допомогою.

До *Списку всесвітньої спадщини* включені об'єкти культури та природи, яким надано особливий статус. Пам'ятки культури є витворами людського генія, серед них всесвітньо відомі цінності – Стоунхендж, Ейвбері та пов'язані з ними мегалітичні стоянки (Великобританія), Фонтенбло – палац і парк (Франція), історичний центр Флоренції (Італія), Тадж-Махал (Індія), Велика китайська стіна (КНР) та інші. Природна спадщина – це те, що створено природою протягом багатьох тисячоліть: національний парк «Мамонтова печера» (США), заповідник фауни Джа (Камерун), Великий Бар'єрний риф (Австралія), незаймані ліси Комі (Росія) тощо.

Статус об'єкта Світової спадщини дає такі переваги:

- додаткові гарантії збереження й цілісності унікальних природних і культурних комплексів;
- підвищує престиж територій і установ, які ними опікуються;
- сприяє популяризації включених до Списку об'єктів і розвитку альтернативних видів природокористування (в першу чергу, екологічного туризму);
- забезпечує пріоритетність у залученні фінансових коштів для підтримки об'єктів Світової культурної і природної спадщини, в першу чергу, з Фонду Всесвітньої спадщини;
- сприяє організації моніторингу і контролю за станом збереження природних і культурних об'єктів.

Проте до *Списку всесвітньої спадщини* вносяться не всі об'єкти, а лише ті, які відповідають критеріям, що містяться у визначенні поняття «видатна універсальна цінність».

Об'єкт визнається носієм універсальної цінності і включається до Списку, якщо він відповідає хоча б одному критерію і відповідним умовам цілісності. Хоча більшість об'єктів у Списку відповідають щонайменше двом критеріям видатної універсальної цінності.

Номери критеріїв зазвичай позначаються римськими числами, написаними маленькими літерами.

Культурні критерії:

- (i) – об'єкт є шедевром людського творчого генія;
- (ii) – об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей в даний період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або технологіях, в монументальному мистецтві, у плануванні міст або створенні ландшафтів;
- (iii) – об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує до цих пір або вже зникла;
- (iv) – об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії;
- (v) – об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, із традиційним використанням землі або моря, будучи зразком культури (або культур) або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив необоротних змін;
- (vi) – об'єкт безпосередньо або матеріально пов'язаний з подіями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, з художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість. (На думку комітету ЮНЕСКО, цей критерій повинен переважно використовуватися разом з яким-небудь ще критерієм або критеріями).

Природні критерії:

- (vii) – об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси і естетичної важливості;
- (viii) – об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, що відбуваються, розвитку рельєфу або символом геоморфологічних чи фізіографічних особливостей;
- (ix) – об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються, в еволюції і розвитку земних, прісноводних, берегових та морських екосистем і рослинних та тваринних співтовариств;
- (x) – об'єкт включає найважливіше або найзначніше природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової цінності, з погляду науки й охорони.

Найбільш серйозним небезпекам, в основному через видобуток нафти і газу, браконьєрство і збройні конфлікти, піддаються природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Західній і Центральній Африці.

Такі мальовничі місця як Національний парк Ніоколо-Коба в Сенегалі і Національний парк Маново-Гоунда Сен-Флоріс у Центральній Африканській Республіці (ЦАР) знаходяться під безпосередньою загрозою втрати своєї видатної універсальної цінності. 10 з 16 природних і змішаних (природно-культурних) об'єктів у цьому регіоні знаходяться у списку об'єктів під загрозою деградації.

Як зазначає МСОП, в межах об'єктів всесвітньої спадщини зростає видобуток і розвідка нафти та газу. Така діяльність вже призводить до необоротного збитку об'єктів унікального природного значення, таких як національний парк Вірунга в Демократичній Республіці Конго та незаймані ліси Комі в Росії. Комітет Всесвітньої спадщини рекомендує створювати рівні умови для всіх зацікавлених сторін таким чином, щоб політика щодо добувної промисловості була єдиною, незалежно від країни, в якій знаходиться об'єкт, занесений до Списку всесвітньої спадщини.

У списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні налічується сім найменувань, що приблизно становить 0,7 % від загальної кількості об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у світі (981 об'єкт станом на 2013 рік).

Прийняття Верховною Радою 8 червня 2001 р. **Закону України «Про охорону культурної спадщини»** мало важливе значення для регулювання правових, організаційних, соціальних та економічних відносин у сфері охорони культурної спадщини, хоча, на думку експертів, в Законі не приділено належної уваги об'єктам Всесвітньої спадщини, що знаходяться на території України.

В національному законодавстві України доцільно розробити комплексний нормативно-правовий акт, який би регламентував особливий статус об'єктів всесвітньої культурної та природної спадщини, що розташовані на території України.

Контрольні запитання та завдання

1. Вкажіть складові механізму забезпечення міжнародно-правової охорони заповідних територій.

2. Розкрийте гостру необхідність постійного розвитку міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи.

3. Назвіть напрями активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань охорони і раціонального використання територій та об'єктів ПЗФ.

4. Вкажіть країни, найбільш перспективні для України з точки зору розвитку міжнародної співпраці в галузі заповідної справи.

5. Назвіть базові міжнародні конвенції та угоди в галузі заповідної справи, ратифіковані Україною.

6. Вкажіть базові критерії включення природоохоронних територій до міжнародної мережі.

7. Вкажіть нормативний документ, який регулює міжнародні відносини у сфері охорони унікальних природних комплексів і видатних природних цінностей.

8. Вкажіть, які об'єкти можуть потрапити до Списку Всесвітньої природної спадщини.

9. Наведіть приклади об'єктів Всесвітньої природної спадщини.

10. Охарактеризуйте стан діяльності у сфері національно-правової охорони об'єктів всесвітньої спадщини в Україні.

Завдання для самопідготовки

Використовуючи інформаційні джерела, заповніть таблицю, що відображає зміст базових міжнародних конвенцій, угод та інших правових механізмів, які стосуються галузі заповідної справи.

Таблиця – Перелік базових міжнародних конвенцій, угод та інших правових механізмів щодо збереження біологічного та ландшафтного різноманіття

Назва	Місце і рік започаткування	Мета конвенції, угоди, директиви
Конвенція про біологічне різноманіття		

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

ТЕМА 8. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА ПРОЕКТУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

План

8.1 Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду

8.2 Етапи і процедура створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду

8.3 Проектування територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Відносини в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів регулюються Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), Законом України «Про природно-заповідний фонд України» (1992) та іншими актами законодавства України.

Законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

8.1 Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Закон України «Про природно-заповідний фонд України» визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів та об'єктів.

Завдання, науковий профіль, характер функціонування і режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначаються у *Положеннях* про них, які розробляються відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Найбільше регулююче значення мають положення про конкретні заказники, оскільки в цих документах встановлено, яка саме дія-

льність обмежується або забороняється на території відповідного заказника, маючи на увазі діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник. Зважаючи на множинність видів заказників, визначення особливостей правового режиму кожного з них виявилось доцільним встановити не на рівні закону, а саме в положеннях про конкретні території.

При цьому загальним правилом відносно заказників є здійснення господарської, наукової та іншої діяльності, що не суперечить цілям і завданням заказника, з додержанням загальних вимог екологічного законодавства.

Деякі вимоги щодо правового режиму територій та об'єктів ПЗФ містяться і в природоресурсних кодексах та законах. Ними, зокрема, обмежується режим загального лісо-, водокористування, а також користування рослинним світом і об'єктами тваринного світу на відповідних територіях.

Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів у межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти.

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду – це сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів.

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» (1992) з урахуванням їх класифікації та цільового призначення.

З метою визначення та обґрунтування заходів щодо провадження відповідно до законодавства та вимог міжнародних договорів природоохоронної, науково-дослідної, рекреаційної, господарської діяльності, охорони, відтворення та використання природних комплексів та об'єктів, які передбачається здійснити протягом п'яти років, а також стратегії розвитку об'єкта природно-заповідного фонду на десять років розробляється *Проект організації території об'єкта природно-заповідного фонду*.

Найбільш жорсткий режим обмеження (аж до повної заборони) господарської діяльності законодавством встановлений для терито-

рій природних заповідників і прирівняних до них заповідних зон біосферних заповідників і національних природних парків.

Території та об'єкти, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність, підлягають *комплексній охороні*, порядок здійснення якої визначається положенням щодо кожної з таких територій чи об'єктів, яке, відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» та законодавства України про охорону пам'яток історії та культури, затверджується центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища та центральним органом виконавчої влади в галузі культури.

Статус земель, зайнятих під територіями та об'єктами ПЗФ, визначається Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та Земельним кодексом України.

Відповідно до статей 19 та 43 Земельного кодексу України ці землі віднесено до категорії земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.

Землі природно-заповідного фонду – це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Землі природно-заповідного фонду України, а також землі територій та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську цінність і є об'єктами комплексної охорони, належать до земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення.

На землях природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням.

Межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі відповідно до законодавства. До встановлення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

З метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ проводиться їх *резервування*.

Території, що резервуються з метою подальшого заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються *рішеннями про резервування*.

За загальним правилом, встановленим ст. 45 Земельного Кодексу України, землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у *державній, комунальній та приватній власності*.

При цьому право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси та багаторічні насадження, які на ній знаходяться.

Суб'єктом права державної власності на землю є держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади: Кабінет Міністрів України, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські, районні державні адміністрації відповідно до закону.

Територіальні громади є суб'єктами права комунальної власності, вони реалізують це право як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради).

Громадяни та юридичні особи виступають суб'єктами права приватної власності.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду з додержанням вимог, встановлених Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України, можуть *використовуватися*:

- у природоохоронних цілях;
- у науково-дослідних цілях;
- в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;
- в освітньо-виховних цілях;
- для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Встановлені основні види використання, а також заготівля деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, сіна, випасання худоби, мисливство, рибальство та інші види використання

можуть здійснюватися лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, встановленим вимогам щодо охорони, відтворення й використання їх природних комплексів та окремих об'єктів.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється в межах ліміту і на підставі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Перелік встановлених видів використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і порядок їх використання визначаються режимом територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

До основних засобів збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду відносяться:

- встановлення заповідного режиму;
- організація систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання;
- додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз;
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;
- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері;
- проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Однак при реалізації зазначених завдань актуальним залишається питання пошуку компромісів між екологічними пріоритетами та станом навколишнього природного середовища з одного боку та

нагальними суспільними, передусім економічними, інтересами держави й її фінансово-економічним потенціалом з іншого.

8.2 Етапи і процедура створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду

На законодавчому рівні порядок створення об'єктів природно-заповідного фонду регламентується Законом України «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.).

Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі стадії (етапи):

1. Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкта ПЗФ.

2. Попередній розгляд клопотання.

3. Погодження клопотання із власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів.

4. Розроблення проекту створення об'єкта ПЗФ.

5. Передача матеріалів до державних органів, уповноважених приймати рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ. Прийняття рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ.

6. Розроблення й затвердження Положення про території та об'єкти ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання.

7. Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акта на право користування землею, закріплення меж на місцевості.

8. Розроблення та затвердження проекту організації території.

Зазначені етапи створення об'єктів ПЗФ взаємопов'язані й вимагають проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових та інших заходів.

Нижче зупинимось на найбільш відповідальних та складних етапах створення об'єктів ПЗФ.

Підготовка та подання клопотання про створення об'єкта ПЗФ

Статтею 51 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» визначено порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ.

Підготовка клопотання – надзвичайно відповідальний етап створення об'єкта ПЗФ. Від того, наскільки глибоко, повно й обгрунтовано його, виконано та оформлено, чималою мірою залежить і кінцевий результат всього процесу створення об'єкта ПЗФ.

Клопотання включає в себе обгрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обгрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями із відповідною кваліфікацією.

Основу документального забезпечення клопотання складають його наукове обгрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів.

В науковому обгрунтуванні обов'язково вказуються:

Назва об'єкта. Доцільно давати об'єкту назву, під якою він відомий у лісових та земельних кадастрах, серед місцевих жителів, за назвою головного об'єкта охорони, навколишньої місцевості.

Площа об'єкта. Інформацію щодо цього краще отримати в регіональному управлінні земельних ресурсів чи у землекористувача.

Місцезнаходження об'єкта (область, район, найближчий населений пункт).

Точний опис меж об'єкта з прив'язкою до системи доріг, населених пунктів та інших довгочасних орієнтирів. В науковому обгрунтуванні створення об'єкта можуть подаватися декілька варіантів визначення меж об'єкта ПЗФ, та при цьому площа природно-заповідної території має забезпечувати самовідновлення природного комплексу та гарантувати його екологічну стабільність.

Землекористувач (якщо землекористувачів декілька, то необхідно вказати, яка частина території припадає на кожного землекористувача).

Загальна фізико-географічна характеристика об'єкта. Тут зазвичай вказують положення території за фізико-географічним та геоботанічним районуваннями України. Дізнатися про те, в якому регіоні знаходиться об'єкт, можна зі спеціальних довідників.

Історичний нарис має включати характеристику значних історичних подій, пов'язаних з об'єктом, а також історією його використання.

Загальна характеристика рослинності об'єкта (співвідношення типів рослинності, розподіл їх у рельєфі). Характеристика ценозів основних типів рослинності та рідкісних угруповань.

Особливості флори: кількість виявлених видів, характеристика флористичного ядра (тобто основного набору видів).

Рідкісні види флори, виявлені на об'єкті, їх коротка характеристика (загальний ареал, екологічні особливості, характеристика популяцій на даному об'єкті).

Загальна характеристика фауни та її особливості (обов'язково зоогеографічні – тобто приналежність груп видів до певної зони, наприклад, тайгової чи лісостепу), фауністичне ядро та походження видів, що його складають (короткі відомості).

Фауністичні комплекси або поселення окремих видів тварин, виявлені на об'єкті (склад та розподіл по окремих природних комплексах тощо).

Характеристика рідкісних видів фауни (загальний ареал, особливості біології та екології видів, чисельність популяції на даному об'єкті тощо).

Наукове значення даного об'єкта (в ландшафтному, ботанічному, зоологічному, гідрологічному, історико-культурному планах). Тут також вказується екологічне значення (водоохоронне, ґрунтозахисне або господарське, має генофонд лікарських, їстівних рослин, грибів, інших ресурсів, мисливську фауну тощо). Це вказується й у висновку про можливе використання даної території.

Якщо об'єкт згадується або характеризується в науковій літературі, наводяться дані про ці наукові джерела.

Пропонована категорія охорони та основні пропозиції до режиму. Наприклад, категорії ландшафтного заказника чи комплексної пам'ятки природи забезпечують охорону усього комплексу біоти та ландшафтів і фактично є універсальними. В рекомендаціях до режиму треба визначити, що дозволяється робити на території об'єкта і що категорично забороняється. Дію певних факторів можна обмежити, наприклад, випас – кількістю голів худоби. Такі рекомендації мають бути погоджені із землекористувачем.

Обґрунтування має бути підписане вченими, координатором по створенню заповідних об'єктів організації та головою організації, що готує клопотання. Підписи науковців мають завірятись кан-

целярією наукових установ, де вони працюють, з мокрою печаткою установи.

Необхідно звернути увагу на те, що не в усіх наукових обґрунтуваннях чітко додержуються викладеної послідовності пунктів та наводять усі зазначені характеристики, проте чим більш детально обґрунтування підготовлено, тим більш авторитетно воно виглядає.

До клопотання також можуть додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкта ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної цінності території, етнографічне значення об'єкта, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої природоохоронної установи.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення розглядається центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища у місячний термін, після чого про результати цього розгляду повідомляють ініціаторів клопотання, а також місцевий підрозділ цього центрального органу виконавчої влади, якому доручається погодження клопотання із землевласниками та землекористувачами.

Клопотання щодо створення об'єкта ПЗФ місцевого значення розглядають обласні підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Погодження клопотання із власниками і користувачами земельних ділянок оформляється листами-погодженнями, в яких зазначається, на яких умовах (з вилученням або без вилучення) землі включаються до складу майбутнього об'єкта ПЗФ.

Процес погодження клопотання також є складним етапом створення об'єкта ПЗФ і вимагає ретельного планування. У разі схвалення клопотання, центральному органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях доручається провести погодження клопотання із землевласниками та землекористувачами стосовно визначення меж та площі об'єкта,

порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.

Організацію цього процесу рекомендовано розпочинати із проведення презентації клопотання за участю всіх зацікавлених сторін, ініціаторів створення, науковців, представників місцевої громади тощо. Під час презентації на розгляд виносяться ключові питання, пов'язані з природоохоронною, науковою, рекреаційною та іншими цінностями даної території, обговорюється можливість включення до території додаткових ділянок, визначаються межі та необхідність встановлення режиму використання території. Проводиться також ознайомлення з досвідом роботи як існуючих установ ПЗФ в Україні, так і за кордоном, роз'яснення специфіки діяльності, значення для економіки регіону, можливості міжнародної співпраці тощо.

Результати узгодження клопотання узагальнюються і подаються на розгляд до спеціально уповноваженого урядового органу в галузі заповідної справи.

Узгодження із власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є копітким і відповідальним етапом створення об'єкта ПЗФ. Як зазначалося вище, для території, що включається до складу об'єкта ПЗФ із вилученням земель, це узгодження проводиться відповідно до Земельного кодексу України.

Матеріали щодо погодження місця розташування об'єкта мають включати в себе наступні документи:

- відомість про землі, що передаються в користування, із зазначенням даних щодо землекористувачів, землевласників, місцевих рад із розшифруванням за угіддями. Ця відомість має бути підписана головним землевпорядником адміністративного району й завірена печаткою;
- погодження землевласників та землекористувачів;
- рішення сільської (селищної) чи міської ради;
- висновок районного органу містобудування й архітектури та охорони культурної спадщини;
- висновок районного органу земельних ресурсів;
- висновок районного санітарно-епідемічного органу;
- висновок районного природоохоронного органу;
- рішення районної ради;
- висновок районної державної адміністрації;

- погодження відповідних обласних управлінь зацікавлених міністерств та відомств;
- висновок обласного органу містобудування й архітектури та охорони культурної спадщини;
- висновок обласного органу земельних ресурсів;
- висновок обласного санітарно-епідемічного органу;
- висновок обласного природоохоронного органу;
- висновок обласної державної адміністрації;
- рішення обласної ради про затвердження матеріалів погодження;
- карта території з підписами відповідальних осіб та печатками землевласників і землекористувачів, місцевих рад, районного органу земельних ресурсів.

Нарешті завдання на розробку проектів створення об'єкта ПЗФ узгоджується зі спеціально уповноваженим підрозділом у галузі заповідної справи. На основі цього завдання й виконується власне проектування природно-заповідних територій.

8.3 Проектування територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Розроблення проекту створення об'єкта ПЗФ. Створення і функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду має здійснюватися на підставі затверджених в установленому порядку проектів. Фактично розробка цих проектів розпочинається з моменту підготовки клопотань про їх створення чи оголошення.

Необхідність створення природно-заповідних територій різних категорій обґрунтовується також у схемах і проектах районного планування областей, адміністративних районів. Комплексні оцінки територій цих областей і районів включають у себе як характеристики існуючих природно-заповідних територій, так і основні характеристики перспективних об'єктів ПЗФ.

Проект створення природно-заповідної території є об'єктивною підставою для прийняття рішення про її створення. Без такого проекту створювати об'єкт ПЗФ не дозволяється.

Проект складається з пояснювальної записки, картографічних матеріалів і матеріалів погодження. Як обов'язковий у складі проектів створення установ природно-заповідного фонду має бути роз-

діл щодо функціонального зонування для національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків. Таке зонування передбачає розподіл територій об'єкта ПЗФ відповідно до особливостей режимів охорони та використання природних комплексів. В разі необхідності визначаються межі та режим охоронної зони, яка створюється за межами заповідної території для запобігання можливим негативним впливам на неї.

Відповідно до ст. 52 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», розроблення проектів створення природно-заповідних територій загальнодержавного значення забезпечує центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а проектів створення природно-заповідних територій місцевого значення – його органи на місцях. Розробку проектів створення ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків може бути доручено зацікавленим державним органам чи установам.

Необхідним видом проектної документації, що розробляється для новостворених установ, є *проект організації території*. Цей проект відноситься до категорії проектної документації з планування територій, комплексного обґрунтування природоохоронних заходів та здійснення діяльності щодо виконання завдань, які покладаються на установи ПЗФ.

Закон України «Про природно-заповідний фонд України» вимагає обов'язкової розробки проектів організації території для таких категорій ПЗФ як біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендропарки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та регіональні ландшафтні парки.

Природно-заповідні території, особливо природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, займають достатньо великі площі (наприклад, національні природні парки Подільські Товтри – 261 316,0 га, Карпатський – 55 630,0 га, Гомільшанські ліси – 14 314,8 га тощо). При цьому значну частку цих площ у тій чи іншій мірі задіяно у народногосподарському комплексі держави. Тому при розробці проектів такого рівня необхідно узгоджувати ступінь режимних обмежень з вимогами програм економічного та соціального розвитку тих регіонів, де планується створення нових об'єктів ПЗФ.

На підставі затвердженого проекту організації території, наприклад, національного природного парку, коригуються матеріали землеустрою – лісовпорядкування, генеральні плани поселень, проекти інженерних мереж та гідротехнічного будівництва тощо з метою обмеження негативних впливів на природні комплекси та об'єкти НПП.

Власне проект організації природно-заповідної території складається з аналітичної частини та обґрунтування природоохоронних заходів.

Аналітична частина проекту містить характеристику природо-кліматичних особливостей території, аналіз її ландшафтів, рослинності, тваринного світу, рекреаційних ресурсів, відомості про стан навколишнього природного середовища, про зони охорони джерел водопостачання, джерела та ареали забруднення. В ній дається оцінка архітектурно-планувальних особливостей територій, окремих поселень, зон лікування та відпочинку, наводиться характеристика транспортної мережі, інженерних комунікацій, оцінюється їх вплив на прилеглі природні комплекси та виконується аналіз конфліктних ситуацій територіального розвитку природно-заповідної території.

Комплексна оцінка природно-заповідної території включає природоохоронну оцінку території, оцінку природних рекреаційних ресурсів, наявних природних об'єктів туризму, пейзажно-естетичну оцінку ландшафту, рекреаційну оцінку історичних, етнографічних, культурних та інших об'єктів тощо.

У проектах організації території передбачається функціональне зонування територій та опис режиму використання природних комплексів, обґрунтування системи маршрутів для екскурсій, заходи щодо благоустрою місць для короткочасного і тривалого відпочинку, порядку організації відвідування території та відтворення природних ландшафтів.

Важливою складовою проекту є пропозиції стосовно здійснення екологічно збалансованої господарської діяльності, щодо програм наукової діяльності та екологічного виховання, інженерної підготовки території (необхідність проведення протиерозійних, протизсувних заходів, рекультивації, берегоукріплення та інших). Виконується також оцінка транспортного забезпечення об'єкта ПЗФ і визначається вартість основних заходів щодо реалізації проекту.

Проекти організації територій ботанічних садів, дендропарків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, розташованих здебільшого у містах і селах, розробляються з урахуванням вимог місцевих органів архітектури та інженерних служб.

Передача матеріалів до державних органів, уповноважених приймати рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ. Прийняття рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ. Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд» проекти створення територій та об'єктів ПЗФ передаються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища до відповідних органів виконавчої влади, уповноважених приймати рішення про створення об'єктів ПЗФ.

Динамічний та ефективний розвиток заповідної справи в Україні можливий лише за наявності сучасних нормативно-правових актів, які гармонізовані з міжнародними регуляторними документами, що визначали б основні принципи, порядок створення, функціонування та розширення мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Контрольні запитання та завдання

1. Вкажіть основні нормативно-правові акти, які регулюють відносини в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

2. Назвіть документ, який визначає завдання, науковий профіль, характер і режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

3. Вкажіть, які критерії беруться до уваги при встановленні режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

4. Охарактеризуйте основні засоби збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

5. Перелічіть основні стадії процедури створення об'єктів природно-заповідного фонду.

6. Сформулюйте мету, з якою проводиться оцінка наукової, екологічної, пізнавальної, рекреаційної, історико-культурної та іншої цінності території та об'єкта природно-заповідного фонду.

7. Перелічіть матеріали, що складають основу документального забезпечення клопотання про створення об'єкта природно-заповідного фонду.

8. Вкажіть відомості щодо проекрованої території та об'єкта ПЗФ, які вказуються у науковому обґрунтуванні.

9. Назвіть основні документи, з яких складається проект створення території та об'єкта природно-заповідного фонду.

10. Охарактеризуйте відомості, що містяться в аналітичній частині проекту організації території та об'єкта природно-заповідного фонду.

Завдання для самопідготовки

Підготуйте презентації, що висвітлюють наступні питання:

1. Відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд;

2. Система нормативно-правових актів про природно-заповідний фонд;

3. Збереження й охорона флори та фауни і природних середовищ існування у законодавстві ЄС;

4. Проблеми та перспективи створення транскордонних природоохоронних територій;

5. Європейське законодавство в галузі заповідної справи.

ТЕМА 9. ПРИРОДНІ Й БІОСФЕРНІ ЗАПОВІДНИКИ

План

9.1 Природні заповідники: статус, завдання і особливості охорони

9.2 Біосферні заповідники: статус, завдання, структура території та особливості управління

9.3 Особливості функціонування заповідників в Україні

За роки існування України на її території сформувалась мережа природно-заповідних територій (рис. 9.1), яка у своїй діяльності надійно спиралася на фундаментальні теоретичні розробки цілої плеяди видатних вчених-екологів. Ідеї заповідання присвячено велику кількість наукових праць, зокрема завдяки працям В.В. Докучаєва, М.Ф. Реймерса, Ф.Р. Штільмарка та багатьох інших вчених були сформовані базові принципи створення та діяльності природних заповідників і поступово, виходячи із величезного напрацьованого практичного досвіду, визначались пріоритети розвитку цих територій.

На думку вчених, в заповідниках має досліджуватись природа, що зберігається в повній недоторканності, для виявлення її законів, знання яких є необхідним для розумного використання природних багатств. Ця ідея пройшла «червоною ниткою» крізь всю історію заповідної справи, проте в різний час погляди на завдання заповідників змінювалися. Остання обставина була пов'язана як із деструкцією природи країни, так і зі зміною наукових поглядів на охорону природи, у тому числі й під впливом ідеології та економічної політики.

Згідно із Законом України «Про природно-заповідний фонд України» в Україні виділяють два типи заповідників – *природні* і *біосферні*

9.1 Природні заповідники: статус, завдання і особливості охорони

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

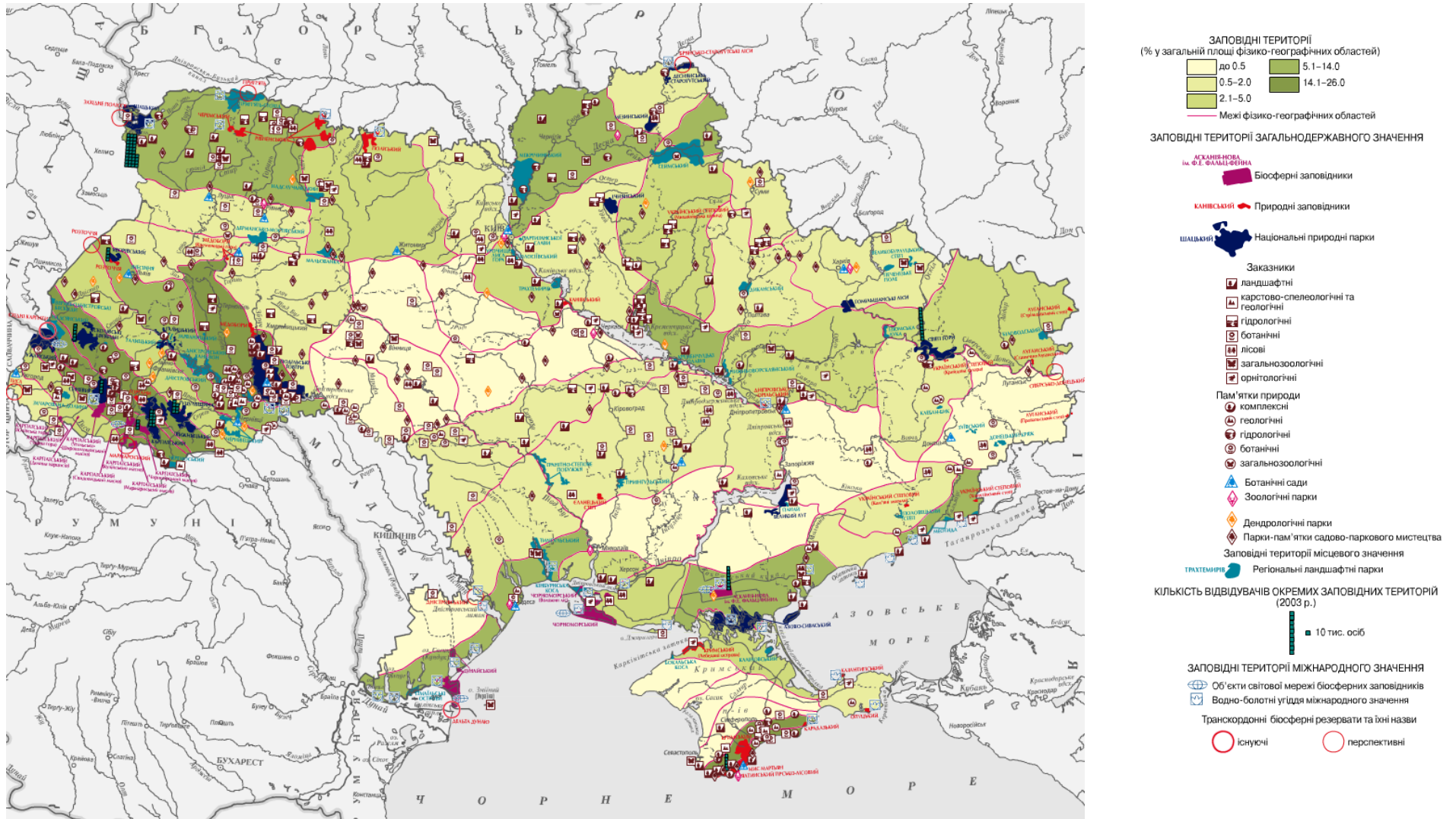

Рисунок. 9.1 – Природні заповідні території України (Національний атлас України, 2007)

Згідно з чинним законодавством, ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються заповідникам у безстрокове (постійне) користування.

Основними функціями природних заповідників є: *природоохоронна* (сприяння збереженню біологічного, екосистемного і ландшафтного різноманіття) та *наукова* (вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних процесів).

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи.

На природні заповідники покладається також координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ у регіоні.

Для того щоб природний заповідник був спроможний виконувати свої функції та завдання, його територія має відповідати певним вимогам. Ідеальними для створення природних заповідників є незачеплені антропогенним впливом, унікальні за науково-природничим значенням природно-територіальні комплекси. Такі комплекси розглядаються як еталони природи. Однак, у зв'язку із глобальними масштабами впливу людства на природу Землі, таких недоторканих територій на сьогодні фактично не залишилось. Тому на практиці в заповідниках зберігаються екосистеми, які відповідають певним властивостям: незайнятість господарською діяльністю людини або мінімальний ступінь ураженості природних територіальних комплексів, вразливість та можливість втрати (заміщення природних угруповань антропогенними), репрезентативність (типовість), унікальність, рідкісність (наявність раритетних видів, угруповань), багатство та різноманіття видів, життєвих форм, функціональних груп, фауністичних комплексів, генофонду тощо.

Природні заповідники організовують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це визначається тим, що на даній території поширені

місця зростання та проживання раритетних видів рослин і тварин (тобто найбільш цінних і рідкісних видів, загроза зникнення яких є дуже високою; це переважно види, занесені до Червоної книги України, світових та європейських «червоних» переліків, реліктові та ендемічні види тощо). Винятковим на сьогодні є значення територій, де збереглися типові та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також інші об'єкти, що мають вагоме наукове значення – праліси, корінні степи, унікальні болота тощо.

Територія природного заповідника має відзначатися репрезентативністю, тобто бути типовою для певного регіону за геологічною, геоморфологічною будовою, ґрунтовим покривом і відображати основні флористичні, фауністичні, фітоценотичні, ботаніко-географічні риси цього регіону.

Велике значення для організації та функціонування заповідника мають розміри його території, конфігурація меж, положення відносно транспортних систем та великих міст, щільність населення в регіоні. Ці чинники визначають доступність території для відвідування, загрозу вторгнення та браконьєрства. Важливими також є характер використання території заповідника в минулому, характер господарювання на оточуючих заповідник територіях і ступінь їх антропогенної перетвореності. Бажано, щоб землі, на яких створюється заповідник, були якнайменше включені в господарський обіг (на них не було ріллі, місць видобутку корисних копалин, промислових об'єктів, рекреаційних зон тощо). Також бажаною є окресленість території заповідника природними межами (наприклад, береговою лінією річок та інших водойм, гірськими пасмами, ущелинами тощо).

Вимоги щодо охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників

На території природних заповідників *забороняється* будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти, а саме:

- будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, влаштування місць відпочинку населення,

стоянка транспорту, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін свійських тварин, пересування механічних транспортних засобів, за винятком шляхів загального користування, лісосплав, проліт літаків та вертольотів нижче 2000 метрів над землею, подолання літаками звукового бар'єра над територією заповідника та інші види штучного шумового впливу, що перевищують установлені нормативи;

- геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву та гідрологічного і гідрохімічного режимів, руйнування геологічних відслонень, застосування хімічних засобів, усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, квітів, насіння, очерету, випасання худоби, вилов і знищення диких тварин, порушення умов їх оселення, гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів;

- мисливство, рибальство, туризм, інтродукція нових видів тварин і рослин, проведення заходів з метою збільшення чисельності окремих видів тварин понад допустиму науково обґрунтовану ємність угідь, збирання колекційних та інших матеріалів, за винятком матеріалів, необхідних для виконання наукових досліджень.

Для збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у природному заповіднику відповідно до проекту організації його території та охорони природних комплексів *допускається*:

- виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів заповідника внаслідок антропогенного впливу – відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які зникають, тощо;

- здійснення протипожежних і санітарних заходів, що не порушують режиму заповідника; спорудження у встановленому порядку будівель та інших об'єктів, необхідних для виконання поставлених перед заповідником завдань; збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових стаціонарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Проектом організації території природного заповідника й охорони його природних комплексів може бути передбачено виділення

земельних ділянок для задоволення господарських потреб заповідника та його працівників у сінокосах, випасах, городах і паливі відповідно до встановлених нормативів.

В разі термінової потреби за клопотанням науково-технічної ради природного заповідника, з дозволу центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, на території природного заповідника можуть проводитися заходи, спрямовані на охорону природних комплексів, ліквідацію наслідків аварій, стихійного лиха та в інших цілях, не передбачені проектом організації території природного заповідника та охорони його природних комплексів.

Для ліквідації наслідків аварій та стихійного лиха, внаслідок яких виникає пряма загроза життю людей чи знищення заповідних природних комплексів, особливо термінові заходи здійснюються за рішенням дирекції природного заповідника.

9.2 Біосферні заповідники: статус, завдання, структура території та особливості управління

У структурі природно-заповідного фонду України категорія «біосферний заповідник» з'явилася у 1992 році разом із прийняттям Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Створення Світової мережі біосферних заповідників у масштабі всієї планети було розпочато у 1970-х роках за ініціативою ЮНЕСКО та МСОП. Створення такої мережі є метою міжнародної програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» і пов'язане із глобальним впливом людської діяльності на біосферу та необхідністю створення спеціальної системи екологічного моніторингу за техногенним і природним середовищем. Сьогодні у світі функціонує понад 300 біосферних заповідників.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків із введенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій

та інших земель і включаються в установленому порядку до *Всесвітньої глобальної мережі біосферних резерватів*.

Перед біосферними заповідниками стоять важливі наукові завдання фундаментального та прикладного характеру: екологічні, економічні та соціальні.

До екологічних завдань відносяться: збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, моніторинг за природними процесами й антропогенними впливами.

Економічні завдання полягають у розробці екологічно обґрунтованих методів господарювання на основі прогресивних технологій, що підвищують ефективність використання природних ресурсів при мінімальному порушенні природного середовища. Наприклад, у степовій зоні такі завдання стосуються збереження гумусу у ґрунтах, запобігання їх вторинному засоленню, осолонцювання, підтоплення, захисту від вітрової ерозії. Для ландшафтів широколистяно-лісової зони – це підвищення біологічної стійкості та продуктивності лісових екосистем. Поліпшення їх водоохоронних та ґрунтозахисних функцій, сприяння природному відновленню.

Соціальні завдання полягають у збереженні культурних та історичних цінностей та культурної спадщини регіону в цілому, сприянні екологічній освіті та екологічному вихованню широких мас населення, підвищенню кваліфікації фахівців різних галузей охорони природи.

Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням:

заповідна зона – включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;

буферна зона – включає території, виділені з метою запобігання негативному впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для охоронних зон природних заповідників;

зона антропогенних ландшафтів – включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності; в ній забороняється мисливство.

У межах території біосферних заповідників можуть виділятися зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони, встановлених Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Зонування території біосферних заповідників проводиться відповідно до проекту організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів.

У проекті організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів визначаються та обґрунтовуються заходи щодо провадження природоохоронної, науково-дослідної, рекреаційної, господарської діяльності відповідно до законодавства і міжнародних договорів.

Наукові дослідження, спостереження за станом навколишнього природного середовища та інша діяльність біосферних заповідників здійснюються з урахуванням міжнародних програм.

В Україні до біосферних заповідників належать «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський та Дунайський.

В таблиці 9.1 представлено структуру кількості та площ природних і біосферних заповідників України, за даними Міністерства екології і природних ресурсів України станом на 01.01.2011 р.

Таблиця 9.1 – Структура кількості та площ природних і біосферних заповідників України

Категорія	Кількість		Площа	
	об'єктів	відсоток від загальної кількості	тис. га	відсоток від загальної площі
Заповідники:				
природні	19	0,2	205,3	5,5
біосферні	4	0,1	250,9	6,7

Згідно з даними Держкомстату України, в останні роки біосферні заповідники та національні природні парки щорічно відвідує близько 3 млн чоловік. Біосферні заповідники відвідує за рік понад 200 тис. чол. Найбільша кількість відвідувачів зафіксована в біосферному заповіднику «Асканія-Нова» – близько 141 тис. чоловік.

9.3 Особливості функціонування заповідників в Україні

В основу діяльності заповідників було покладено ідею збереження природних еталонів та найменш порушених екосистем. Але такий підхід об'єктивно відображав стан природних екосистем тільки для Росії, де величезна площа країни, надзвичайно низька щільність населення, добре збережені язичницькі традиції корінних народів окремих регіонів дозволяли заповідати повноцінні і самодостатні природні резервати, що повністю відповідали поняттю природного еталону. Класичними прикладами таких заповідників є Кривонозький, Алтайський та багато інших. Важливу роль відіграли й певні етно-культурні традиції.

Україна ж відноситься до так званих «давньоосвоєних» територій, де природні екосистеми зазнавали наростаючого антропогенного пресу вже починаючи з епохи пізнього палеоліту. Особливо цей процес посилювався в останні 3 – 5 тисяч років, адже навіть занепад трипільської культури деякі історики пов'язують із екстенсивним природоруйнівним землеробством, яке і призвело до глибокої екологічної кризи.

І якщо детально провести аналіз стану заповідних територій в Україні, то практично жодна з них (можливо, за невеликим виключенням окремих ділянок окремих заповідників) не може бути природним еталоном. Наприклад, в недалекому історичному минулому саме Чапельський під був основним табором чумаків, оскільки там найдовше зберігались соковиті пасовища для волів і коней. Нині – це територія найстарішого українського заповідника «Асканія-Нова».

Практично всі природні і значну частину біосферних заповідників України лише умовно можна назвати природними еталонами, бо їхні території більшою чи меншою мірою перед заповіданням були трансформовані діяльністю людини. Після оголошення цих територій заповідними і зняття з них прямого антропогенного пресу були спровоковані кардинальні зміни в існуючих екосистемах, які підсилювались незахищеністю від оточуючих антрополандшафтів, недостатньою для саморегуляції площею, а часто недостатністю, а то і відсутністю едифікаторних елементів.

Прибравши у різні історичні часи спочатку крупних рослиноїдних тварин (мамонтів, бізонів, тарпанів, антилоп), потім крупних землерійів (зокрема, байбаків), які активно впливали на формування ландшафтів, людина не тільки спровокувала деградацію природних

екосистем, зменшення біорізноманіття, а й започаткувала нові, невідомі раніше у природі типи сукцесій і створила масу напіврегульованих або штучних екосистем. За невеликим виключенням, саме такі екосистеми стали основою для створення природних заповідників в Україні.

Але столітній досвід діяльності заповідників дав надзвичайно цінний науковий і практичний досвід. Стало зрозуміло – на тлі глобального збіднення біорізноманіття ці території можуть слугувати лише тимчасовими рефугіумами для виживання популяцій окремих видів чи комплексів видів, але аж ніяк не є самодостатніми, існуючими у тривалому проміжку часу, повноцінними природними екосистемами. Так само фантастичною є ідея «відновлення в заповідниках корінних (клімаксних) екосистем». Вже хоча б тому, що навіть у спеціалістів немає єдиної думки, що вважати природною (корінною) екосистемою для конкретно взятої території.

Вказані вище фактори створили в багатьох заповідниках парадоксальну ситуацію, коли окремі види, а то і комплекси видів, зникали і зникають на заповідних територіях, але нормально почувуються на суміжних ділянках із помірним антропогенним навантаженням. При цьому сукцесійні процеси ведуть до подальшого спрощення і збіднення охоронюваних екосистем, що суперечить базовим поняттям заповідання.

І тому вічні для українських (та і більшості європейських) заповідників дилеми: рубати – не рубати, косити – не косити, палити – не палити, випасати – не випасати мають *два шляхи вирішення*.

Перший – це розробка для кожного заповідника на основі результатів багаторічного моніторингу науково обґрунтованого менеджменту, спроектованого на перспективу 25 – 50 років, в якому мають бути чітко виписані компенсаторні механізми нівелювання знятого антропогенного пресу. Іншими словами – перебрати на себе імітацію факторів, які призвели до появи цих екосистем до заповідання.

Перший шлях передбачає штучну консервацію заповідних екосистем на благо підтримання нині існуючого біорізноманіття. Це реально, але досить небезпечно, оскільки суспільство не застраховане від радикальних змін у поглядах на принципи охорони природи і заповідання зокрема. При цьому ніхто не може передбачити рівень стійкості штучно підтримуваної екосистеми, що, у свою чергу, є прямою загрозою існуванню заповідників.

Другий – розробка менеджмент-плану, за яким в заповідні екосистеми поступово, у міру проходження сукцесійних процесів, «вмонтовувати» колись втрачені елементи (або їх аналоги) на рівні видів чи комплексів видів, здатних своєю діяльністю перебрати на себе окремі регуляторні функції в нинішніх штучно підтримуваних екосистемах.

Другий шлях є теж ризикованим, бо не завжди можна передбачити реакцію сформованої екосистеми на повернення колись втраченого виду (чи комплексу видів), але він є більш природним і дає можливість природі максимально задіяти механізми відтворення, а відповідно, унікальну можливість вивчення цих процесів без шкоди для підтримання біорізноманіття.

Заповідники як особливий суспільний продукт не можуть залишатися осторонь від соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються на пострадянському просторі.

Так, в деяких середньоазіатських країнах ідея заповідання не знайшла підтримки нових політичних еліт, що призвело до ліквідації цілого ряду колись прекрасних заповідників. Більшість природних резерватів (заповідників) у країнах Балтії інтегрувалася в європейські природоохоронні структури й отримала статус національних природних парків.

Найбільш консервативні – класичні за радянських часів – традиції заповідання збереглися в Росії, Казахстані, Білорусі та Україні, але і в цих країнах останнім часом суспільна перевага надається євро-американській природоохоронній моделі, а саме – розвиткові мережі національних природних парків.

Таким чином, можна констатувати той факт, що нині класичне заповідання переживає серйозну соціально-наукову кризу. З одного боку, все важче за існуючого рівня екологічної культури пояснити суспільству значущість науково-інформаційного та інформаційно-економічного ресурсу природних заповідників, що є головною перешкодою при обґрунтуванні доцільності створення нових заповідників згідно чинного законодавства. З іншого – в самих заповідниках все гостріше відчуваються протиріччя у виконанні ними окремих функцій.

При цьому вкрай небезпечним для природних заповідників є сліпе копіювання євро-американського принципу охорони дикої природи, основною формою якого є національний природний парк

(НПП), адже заповідники і НПП відрізняються як за ідеєю, так і за сутністю. В основі створення будь-якого заповідника лежить ідея збереження природи в усіх її проявах, тоді як національний природний парк – це у значній мірі форма експлуатації дикої природи способом рекреації.

Починаючи з кінця 1980-х років минулого століття провідні екологи світу постійно б'ють тривогу з приводу деградації НПП, спричиненої перевантаженням парків відвідувачами. Іншими словами, потреба в рекреації (спогляданні дикої природи) зростає із ростом населення і рівнем життя людей, а «кількість» дикої природи, придатної для такого «споглядання», неухильно зменшується. І тільки деякі НПП, наприклад, парк Крюгера в ПАР, гігантські за розмірами, зі світовим брендом, десятиліттями відпрацьованим менеджментом здатні заробляти кошти на своє утримання без явно вираженої деградації природних екосистем.

Розвиток комунікаційної інфраструктури і туризму в Україні – це лише справа часу, а тому непродумане оголошення нових територій національними природними парками, особливо у віддалених регіонах із залишками дикої природи, фактично дає початок деградації тієї природи шляхом посилення рекреації.

Надзвичайно небезпечними для природних заповідників є неодноразові спроби на державному і законодавчому рівнях проведення ревізії їх статусу з метою включення до списку НПП, як це сталося у багатьох пострадянських країнах. Адже зонування території невеликих заповідників означає їх повний крах.

Історична складова й освоєність території України наклали свій відбиток і на розміри заповідників. Переважна їх більшість займає площу, що не перевищує 10 000 га. Таким чином, популяції крупних видів тварин, таких як зубр, ведмідь, лось, вовк, рись навіть теоретично не здатні тривалий час існувати в межах заповідної території. Наприклад, в межах Канівського природного заповідника, за підрахунками вчених, може жити... 0,3 вовка.

Ще більші проблеми існують у заповідниках кластерного типу, де під загрозою зникнення перебувають цілі комплекси видів. Для таких природних резерватів повним крахом можуть стати звичайні пожежі чи інші природні катаклізми, що спричинять повну, а часто і безповоротну руйнацію екосистем.

На погляд вчених, заповідникам необхідно інтегруватися в нові суспільно-економічні процеси без втрат своїх основних функцій.

Це можна здійснити шляхом реалізації проекту «Кожному регіону – свій заповідник, кожний заповідник – природне ядро регіону».

Такий проект передбачає два етапи реалізації. *На першому* – розширення території заповідників до науково обґрунтованих самодостатніх меж у формі заповідних ядер кластерного типу. *Другий етап* – створення на основі кожного природного заповідника, шляхом наступного розширення, біосферного заповідника, де заповідні ядра повинні бути об'єднані іншими зонами (буферною, традиційного господарювання та ін.).

Цей шлях дозволяє комплексно вирішити одразу кілька проблем.

1. При збереженні найвищого статусу охорони заповідних ядер різко розширюються можливості тривалого існування популяцій за рахунок суміжних територій.

2. Для багатьох видів з'являються нові можливості вижити на територіях регульованого антропогенного навантаження, бо фактично збільшується різноманітність і мозаїчність екосистем, в т.ч. і за рахунок штучних.

3. Стратегія поведінки людини на всій території біосферного резервату такого типу визначається потребами експлуатації наукового та інформаційно-природоохоронного ресурсу, а не економіко-рекреаційного.

4. Наявність і функціонування біосферного заповідника визначає стратегію сталого та невиснажливого розвитку всього регіону і, фактично, диктує й формує екологічну поведінку у цьому регіоні.

5. Природні заповідники будуть активно інтегровані в суспільні процеси без втрат своїх основних функцій.

Безцінну допомогу у формуванні мережі біосферних резерватів в Україні можуть надати нині існуючі біосферні заповідники, що мають великий практичний досвід, добре відпрацьовані менеджмент-плани і великий багаж помилок, на яких слід вчитися новоствореним заповідникам.

Важливою складовою цієї трансформації природних заповідників є наукова база, сформована їх столітньою діяльністю. Реалізація зазначеного проекту вимагає чітко сформульованої ідеї і потужного лобіювання інтересів заповідників на законодавчому рівні. В такий спосіб заповідники здатні визначати соціальну і економічну політику багатьох регіонів України на перспективу.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте основні функції та завдання природних заповідників.
2. Вкажіть, які передумови необхідні для того, щоб природний заповідник був спроможний виконувати свої функції та завдання?
3. Вкажіть види господарської діяльності, які забороняється здійснювати на території природних заповідників.
4. Охарактеризуйте спрямованість діяльності, яка допускається у природних заповідниках відповідно до проекту організації його території та охорони природних комплексів.
5. Дайте визначення поняття «біосферний заповідник».
6. Розкрийте стратегічну мету створення Всесвітньої глобальної мережі біосферних резерватів.
7. Вкажіть функціональні зони біосферних заповідників.
8. В чому полягають принципові відмінності між природним і біосферним заповідником?
9. Чому території українських природних заповідників можна умовно назвати природними еталонами?
10. Розкрийте шляхи підвищення ефективності функціонування природних заповідників в Україні.

Завдання для самопідготовки

Підготуйте тематичну презентацію певного природного чи біосферного заповідника за наступним планом: загальні відомості (територія та історія створення); характеристика природних комплексів; основні види діяльності; проблеми і перспективи розвитку.

ТЕМА 10. НАЦІОНАЛЬНІ ПАРКИ

План

10.1 Національні парки: функції, завдання та основні типи

10.2 Відбір території для створення національного парку

10.3 Функціональне зонування національних парків

Донедавна в Україні найпоширенішою територіальною формою охорони природи були *заповідники*, які створювалися з метою повної охорони природи і використовувалися для проведення наукових досліджень, навчальної і просвітньої роботи. «Закритий» характер заповідників став причиною, з одного боку, обмеженого їх відвідування широкими колами населення, а з іншого – скорочення їхньої мережі через економічну нерентабельність. З цієї причини заповідники були епіцентром численних конфліктів (явних і прихованих), а відтак про вдоволення соціальних потреб на їхній території не могло бути й мови.

Докорінні політичні та економічні зміни, що відбулися в Україні останнім часом, мали безпосередній вплив і на зміни в галузі охорони природи. У прийнятому в 1992 р. Законі «Про природно-заповідний фонд України» передбачено створення нових типів природно-заповідних територій рекреаційного призначення, серед яких одне з провідних місць займають *національні природні парки* (НПП). У світі національні парки є найпопулярнішим типом природоохоронної території. Їх створення забезпечує як ефективну, стабільну охорону природних ландшафтів, так і розвиток туризму та рекреації, що має велике значення у вирішенні економічних і соціальних проблем в регіонах.

10.1 Національні парки: функції, завдання та основні типи

Формування концепції національних парків. Концепція національних парків формувалась паралельно з розвитком природоохоронного мислення людства. На визначення головних їхніх функцій мали вплив:

- формування комплексних напрямів у природничих науках на початку ХХ ст. – біогеографічного, біогеохімічного, екологічного, ландшафтного. Це привело до усвідомленого переходу від паси-

вної охорони окремих видів рослинною і тваринного світу до розуміння комплексного підходу до охорони природного середовища як необхідної умови збереження всього видового багатства органічного світу. Цього можна було досягти тільки через організацію мережі великих природоохоронних територій, серед яких провідне місце відводилося національним паркам;

- інтенсивний розвиток промисловості та процес урбанізації на початку ХХ ст. у країнах Європи та Північної Америки, які викликали потребу в оздоровленні широких мас населення на лоні непорушених індустриальним впливом природних ландшафтів. Відтак перед національними парками постали ще й соціальні завдання – забезпечення міського населення необхідними рекреаційними ресурсами;

- створення національних парків здебільшого під егідою держави, що підкреслило необхідність державного підходу і контролю в їх менеджменті та в галузі охорони природи загалом.

Термін «національний парк» уперше увійшов у природоохоронну практику в законодавчому порядку в 1872 р., коли уряд США створив перший у світі Йеллоустонський національний парк для «користування і на радість народу на всі часи у вигляді загальнонаціонального парку».

Єдине міжнародне природоохоронне визначення національних парків було прийнято значно пізніше – у 1969 році в Делі на Генеральній асамблеї Міжнародного союзу охорони природи (МСОП).

Згідно з визначенням МСОП, *національний парк є великою територією, яка охоплює одну або декілька екологічних систем, не змінених або мало змінених експлуатацією і поселенням людини, відзначається різноманітними типами ландшафтів і багатством рослинного й тваринного світу, а також різноманітністю геоморфологічних систем, особливо цінних з наукового, освітнього, виховного та рекреаційного поглядів, або яка характеризується природними пейзажами високої естетичної вартості; де державні органи країни вживають відповідних заходів щодо запобігання та унеможливлення на охоронній території (або її частині) природокористування з метою збереження (або підтримки) природних, екологічних, геоморфологічних, естетичних цінностей цієї території, перебування й рух населення на якій дозволяється за певних умов для відпочинку й культурно-освітніх цілей.*

Національним паркам у світі відведено головну роль у збереженні природи в широкому розумінні, тому до їх *головних завдань* відносяться:

- збереження екосистем як репрезентативних зразків головних біотичних комплексів планети;
- підтримання екологічного різноманіття природного середовища;
- збереження генетичних ресурсів тварин і рослин;
- збереження ділянок та об'єктів культурної спадщини;
- збереження мальовничих куточків природи;
- організація туризму та відпочинку.

Головні дидактичні завдання:

- забезпечення екологічної освіти населення;
- проведення наукових досліджень та спостережень за станом природного середовища.

Супутні завдання:

- підтримання екологічного балансу;
- збереження продуктивності екосистем;
- боротьба з ерозією, охорона стоку та ін.

Головні типи національних парків. Природні й соціально-економічні умови окремих країн, а також їхні природоохоронні традиції зумовили виникнення різних типів національних парків.

Напіввідкриті національні парки державного підпорядкування північноамериканського типу. Організують для збереження унікальних феноменів природи, ознайомлення з ними відвідувачів та забезпечення у відповідній рекреаційній зоні короткочасного відпочинку. До них належать національні парки, організовані в США, і за їхнім зразком – у Канаді, Австралії, деяких європейських країнах.

Напіввідкриті національні парки державного підпорядкування африканського типу. Створюють для охорони мало порушених екосистем, що відзначаються багатством і видовою різноманітністю тваринного світу. Передусім вони мають науково-природниче, еколого-освітнє, туристичне та рекреаційне значення.

Закриті національні парки державного підпорядкування швейцарського типу. Організують на базі цінних у біогеографічному відношенні державних землях для охорони унікальних природних екосистем з науковою та еколого-освітньою метою. Рекреаційне ви-

користання паркових екосистем не допускається. Обмежене відвідування парків дозволено лише по спеціально прокладених наукових стежках для ознайомлення з цікавими екосистемами та їхніми компонентами.

Відкриті національні парки англійського типу рекреаційного призначення. Створюють переважно на приватних землях, які відзначаються певними ландшафтно-естетичними та рекреаційними цінностями, а також на базі державних лісових та інших природних угідь, що охороняються. У таких парках охороняється природна рослинність, забороняється велике промислове будівництво, проте зберігаються традиційні форми використання природних ресурсів землекористувачами. До них належать англійські парки типу Пік-Дістрікт, приватні голландські та бельгійські парки, більшість англійських парків.

На сучасному етапі охорона природи в Україні є питанням політичної ваги й одним з першочергових її завдань є створення мережі природно-заповідних територій різних категорій, серед яких провідне місце мають займати національні природні парки.

Згідно з визначенням Закону України «Про природно-заповідний фонд України», **національні природні парки є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науководослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.**

Для національних природних парків багатofункціональність є характерною більшою мірою, ніж для інших типів природно-заповідних територій. Вони мають виконувати такі функції:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів;
- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності у природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення наукових досліджень природних комплексів та їхніх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових

рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища й ефективного використання природних ресурсів;

- проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Маємо повну аналогію між завданнями, що стоять перед національними парками на міжнародному рівні, і тими, що повинні виконувати національні природні парки України.

10.2 Відбір території для створення національного парку

Відбір території національного парку є однією з найважливіших проблем. Від успішного вирішення цієї проблеми залежить виконання поставлених перед парком головних функцій у національному та міжнародному масштабах і стратегія менеджменту. Відбір території – це досить складний процес, під час якого доводиться вирішувати і суперечливі, непрості різноманітні питання: чи треба створювати національний парк? Яку територію слід відвести для нього? Якою має бути його площа? Вирішуючи їх, слід враховувати різні погляди – екологічні, економічні, політичні.

Розглянемо «екологічний етап» відбору території для створення національного парку.

Під час вибору території вирішується чимало методологічних проблем, серед яких у загальних рисах можна визначити головні: 1) що повинен охороняти національний парк – унікальне чи типове? 2) як визначити оптимальний розмір площі національного парку та його конфігурацію?

Проблема 1. Хоча в ідеї національного парку закладені багатofункціональність і різноманітні цілі, проте під час відбору території перед природоохоронцями виникає проблема визначення пріоритетної мети створення національного парку. Суть питання полягає в тому, чому саме надавати перевагу – охороні типового чи унікального. Відтак – національний парк має бути резерватом чи еталоном? Ефективно вирішити ці питання можна, поєднуючи різні підходи.

Біогеографічний підхід. Цей підхід полягає у виборі території для створення національного парку, яка б охоплювала найбільш типові природні системи (екосистеми чи ландшафти) великих природних регіонів. При такому підході національний парк бачиться як еталон.

Відбір територій з позицій типовості або репрезентативності ставить такі завдання:

- розробка системи поділу поверхні (ландшафтної або біогеографічної оболонки) і виділення природних комплексів, які повинні бути представлені не менш ніж одним типовим взірцем;
- оцінка наявного фонду національних парків і виявлення ще не представлених природних комплексів;
- заповнення прогалин організацією нових національних парків.

Відбір природоохоронних територій, зокрема і національних парків, на міжнародному рівні базується на добре відомій системі біогеографічного районування суші *Удварді* (Udvardy, 1975). Її було розроблено в 1970-х роках як фундамент для роботи МСОП при оцінці репрезентативності наявної мережі природоохоронних територій, впорядкування інформації про наявність або брак охоронних територій певного плану та для обґрунтування мережі біосферних заповідників. Районування Удварді оперує дворядною системою таксономічних одиниць: регіональний ряд – біогеографічні регіони (фауно-флористичні царства) і типологічний – типи біомів. На перетині регіональних типологічних одиниць розміщуються біогеографічні провінції.

Хоча схема Удварді – найвизначніша загальносвітова система районування з метою охорони природи, однак її застосування є обмеженим. Вона може служити:

- для ілюстрації та порівняння стану справ у галузі охорони природи;
- для визначення держав, які відповідають за збереження репрезентативних геосистем;
- для визначення міжнародних країн-партнерів у природоохоронному менеджменті, що відповідають за збереження геосистем однакових регіонів.

Проте цю схему важко використати для відбору території на національному та регіональному рівнях. Для цього створюють більш детальні регіональні та національні схеми біогеографічного або ландшафтного районування. На їхній основі відбувається більш-менш чітка локалізація території «потенційного» парку.

Підхід «збереження видів» (MacKinnon, Child, Thorsell, 1986) доцільно застосовувати, якщо пріоритетні завдання національного парку полягають у збереженні унікальних генетичних ресурсів та видів флори і фауни. За результатами аналізу регіональної флори та

фауни обирають ті види, які потребують першочергового захисту. До них відносять:

- види, необхідні для повноцінного функціонування екосистем і від яких залежить продуктивність інших видів;
- види, які стабілізують структуру та родючість ґрунтів;
- види, здатні змінювати своє середовище;
- види особливої витривалості в екстремальних умовах середовища;
- види, які використовуються людиною з певною метою – для фармакології тощо;
- види тварин, потрібні як моделі для дослідження людської поведінки чи психології, наприклад людиноподібні мавпи;
- диких родичів культурних рослин та свійських тварин та ін.

Відбір території за критеріями наявності видів є доцільним з таких причин:

- він є ефективним для виявлення територій, які потребують нагальної охорони;
- зосередженість на основних видах флори та фауни дає надійні індикатори для визначення ефективності менеджменту;
- акцентування уваги на збереженні видів під час вибору території є політичним моментом для підтримки населення. Місцевий уряд та місцеве населення швидше зрозуміють потребу в охороні рідкісних видів тварин чи рослин (особливо тих, що є національною реліквією), ніж необхідність охорони типової рослинності будь-якої біогеографічної провінції;
- перелік видів рослин або тварин, які потребують охорони, є підґрунтям для аргументації відбору території при біогеографічному підході.

Проблема 2. Вирішуючи питання розміру та дизайну природоохоронних територій, зокрема й національних парків, використовують основні положення теорії «біогеографічних островів» (див. Тему 4). Теорія острівної біогеографії, що розроблялася на підставі вивчення острівних видів фауни та флори, привела до важливих висновків, які варто брати до уваги у стратегії відбору території. Згідно з цією теорією невеликі охоронювані території, ізольовані видозміненими ландшафтами, поводять себе як острови. Після такої «ізоляції» вони втрачають деякі місцеві види, поки не відновлюють-

ся нова – «збідніла» рівновага. Швидкість цього процесу залежить від розміру і біорізноманіття території та від межі її віддаленості від подібних місцеположень.

Встановлення зв'язку між кількістю видів і площею «ізолятів» або «острівних» резерватів дало підставу зробити припущення про відносну площу, на якій можна зберегти максимально повне різноманіття видів в екосистемах. Відповідно до нього кожне десятикратне зменшення площі території призводить до втрати 30 % фауни ізоляту, і вважається, що на 10 % території можна зберегти тільки 50 % місцевих видів флори та фауни.

Головні висновки, які випливають з теорії біогеографічних островів і які є важливими під час відбору території національних парків та їх менеджменту, полягають ось у чому:

- бажано, щоб природоохоронні території були якомога більшими за розмірами і містили надлишок видів флори і фауни;
- національні парки повинні мати біогеографічно доцільні межі;
- бажано, щоб територія національних парків була єдиною або створювала архіпелаг близько розміщених резерватів;
- природоохоронні території не повинні бути цілком ізольованими від інших природних територій і мають з'єднуватися з ними «екологічними коридорами».

Теорія «біогеографічних островів» викликала чимало дискусій, які ще й сьогодні остаточно не вирішені. Відтак постало питання: чому надати перевагу – одному великому резервату чи архіпелагу із сумарною площею? Важко зробити однозначний вибір – один великий або декілька малих. У великому губляться вузьколокальні види, які живуть за межами резерватів; у малих – частина видів може бути не охоплена через фрагментарність місцезнаходжень. Обидва розміри резерватів мають свої переваги: великий – є більш стійким до зовнішніх впливів, малий – забезпечує більшу різноманітність видів.

Ландшафтний підхід у відборі території національного парку. Українська географія має у своєму розпорядженні більш ефективний підхід для відбору типових природних об'єктів та систем у створенні національних парків, а саме – комплексний підхід. Такий підхід дає змогу виділяти природні системи (геосистеми) на основі внутрішніх взаємозв'язків і загального генезису. Ландшафтна кар-

тографія та фізико-географічне районування впорядковують природну різноманітність через виділення геосистем різного порядку, які можуть більш обґрунтовано визначати межі типового для природоохоронних цілей, ніж просте поєднання властивостей.

Охорона типових природних комплексів здійснюється, якщо виділити геосистеми певного рангу і забезпечити репрезентативність кожного в національних парках. Отже, завдання зводиться до проведення ландшафтного картографування і виділення типологічних одиниць щодо однорідних типів природних комплексів з вищим таксоном – природною зоною. Однак регіональні відмінності в такій системі мало виражені. Поєднання ландшафтного поділу території країни з фізико-географічним районуванням дає змогу поділити найбільші типологічні одиниці на регіональні відрізки. Їх однорідність виявляється у закономірному поєднанні різнорідних природних комплексів. Якщо в національних парках повинні бути представлені всі типи природних комплексів усіх регіонів, то за допомогою інтеграції двох комплексних систем поділу природної сфери – індивідуального районування і типологічного ландшафтного картографування можна більш обґрунтовано провести відбір території національного парку.

Вирішення цих завдань у масштабах країни залежить від рівня географічних, у тому числі й ландшафтних, досліджень різних регіонів. Екологічний етап у відборі території завершується чітким визначенням місцезнаходження національного парку, його розмірів і форми, локалізацією меж.

10.3 Функціональне зонування національних парків

Виконання національними парками різнопланових завдань, поєднання інтересів охорони природи, відпочинку і господарського використання можна досягти завдяки розмежуванню різних видів діяльності. Просторове екологічно обґрунтоване розмежування режимів природокористування є підставою для сталого існування природних геосистем та угруповань, які потребують захисту і створюють умови для повноцінного відпочинку на природі. Успішне вирішення завдань національних парків можливе за умови адекватного зонування.

Загалом можна дати таке визначення *функціональної зони, або зони менеджменту* – це частина території національного па-

рку, що має межі природного або соціально-економічного характеру, на якій встановлюється та підтримується певний режим охорони природи і природокористування відповідно до цілей та завдань національного парку.

Національні парки світу суттєво відрізняються між собою за складом зон, режимом охорони, розмірами та іншими ознаками. Саме тип національного парку визначає тип зонування, тобто структуру зон менеджменту. Головними ознаками цієї структури можуть бути: набір зон з відповідним характером природокористування та охорони, їхня площа, взаємне розміщення. Визначення зон менеджменту є настільки різноманітним, що їх дуже важко об'єднати та охарактеризувати.

Міжнародний союз охорони природи запропонував схему зонування, в основу якої покладено досвід північноамериканських країн і прийняті в них градації організованих форм та режимів охорони. За рекомендаціями МСОП у національному парку виділяють такі зони:

- *зону суворої охорони*, в якій забороняється не тільки рекреаційне і господарське використання, але і втручання в перебіг природних процесів;

- *зону недоторканих територій*, де поставлено за мету збереження природи у первісному стані; рекреаційне відвідування є можливим в разі дотримання певних правил поведінки і за умови розвитку розосередженого безмоторного туризму; забороняється будь-яка діяльність за винятком деяких робіт, які є необхідними для обслуговування і контролювання відвідувачів (оформлення туристичних стежок, пунктів спостереження тощо). Ця зона визначає власне національний парк як за змістом, так і за відведеним місцем;

- *зону «керованої охорони»*, де рекреаційна діяльність обмежується так, як цього потребують цілі менеджменту, які визначають характер регуляційних заходів, що підтримують стадію розвитку, бажаний вигляд ландшафту або забезпечують збереження окремих угруповань та видів;

- *туристично-адміністративну зону*, в якій розміщуються центри обслуговування, відпочинку і навчально-пізнавальні експозиції.

Більшість країн проводить зонування національних парків, керуючись національним законодавством, яке формулює поняття про режими охорони та форми їхньої територіальної організації.

Наприклад, у національних парках США і Канади виділено такі зони менеджменту: землі, які зберегли природний характер, належать до *природної зони* (зони спеціальної охорони) та *зони недоторканих територій*; ділянки з культурними, історичними чи археологічними пам'ятками – до *історичної*; території зі спорудами для відпочинку, дорогами, службовими приміщеннями – до *службової зони*, або туристично-адміністративної; усі інші землі – приватні або державні, що використовуються в сільському чи лісовому господарствах, являють собою *зону спеціального використання*.

Рекомендовано, щоб туристично-адміністративна зона не переважала 5 % площі, при цьому відбувається спрощення планувальної структури парків завдяки значному поширенню *зони недоторканих територій* (вона може сягати 90 – 95 %).

Зони національних парків Європи є надзвичайно різноманітними, однак за визначеннями і за режимами охорони природи загалом вділяють 5 типів зон:

Абсолютно заповідна (зона 1), в якій забороняється будь-яке використання, підтримується режим повного невтручання в перебіг природних процесів (у середньому вона займає майже 20 % площі території парку).

Зона регульованого рекреаційного використання (зона 2), в якій також заборонено втручання у природну динаміку ландшафтів, але дозволяється обмежене контрольоване рекреаційне використання без населених пунктів (45 % площі території).

Зона обмеженого землекористування (зона 3), що має відповідати цілям охорони природи. Тут дозволяються деякі традиційні види природокористування, а також заходи, яких необхідно вживати, щоб уникнути зовнішнього негативного впливу (25 % площі території).

Зона економічного землекористування (зона 4), де зберігається традиційне господарювання (10 % площі території).

Зона активного менеджменту (зона 5), до якої належать фермерські території, що мають виняткову природоохоронну цінність і є наслідком традиційного природокористування (наприклад, довготривалі пасовища та сіножаті з високим біорізноманіттям – до 0,5 % площі території).

У національних природних парках України, згідно із Законом України «Про природно-заповідний фонд України», виділені:

- *заповідна зона*, призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої відповідає вимогам, встановленим для природних заповідників;

- *зона регульованої рекреації*, в межах якої проводять короткотривалий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні *дозволяється* влаштовувати і відповідно обладнувати туристичні маршрути та екологічні стежки; тут *забороняються* вирубки лісу головного користування, промислове рибальство й мисливство та інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів і об'єктів заповідної зони;

- *зона стаціонарної рекреації*, призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку;

- *господарська зона*, у межах якої дозволено ведення господарської діяльності, спрямованої на виконання завдань парку; тут розміщені населені пункти, об'єкти комунального призначення, а також території інших землевласників та землекористувачів, що входять до складу парку, на яких господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

У зв'язку з утворенням нових національних парків в Україні виникла потреба у пізнанні деяких меж співвідношень площ різних зон, їх оптимальної пропорції. Зазначимо, що нормативів не існує, оскільки в цьому немає потреби. Адже зонування – це не механічний процес, а результат багатокомпонентної інвентаризації ресурсів території й господарського використання більшого регіону.

Однак, відповідно до *Guidelines for Protected Area Management* (IUCN, 1994), для того щоб національний парк дістав визнання як природоохоронна територія категорії II, площа абсолютно заповідної зони разом із зоною недоторканих територій (чи їхніх аналогів за режимом охорони) повинні займати не менше ніж 75 % площі національного парку. Якщо вона є меншою, то національний парк на міжнародному рівні дістає категорію V – *природоохоронний ландшафт*. В Європі відносно невелика частина країн має національні парки категорії II. Для більшості національних парків Європи, України в тому числі, необхідний перехідний період для переведення національних парків з категорії V до категорії II (якщо це є за-

вданням менеджменту). За цей проміжок часу відбувається поступове скорочення економічного використання ландшафтів і вони стають повністю охоронними.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте передумови формування концепції національних парків.
2. Вкажіть основні ознаки національних парків згідно з визначенням МСОП.
3. Охарактеризуйте основні типи національних парків.
4. Перерахуйте і поясніть основні завдання і функції національних парків.
5. Розкрийте основні підходи, що використовуються для вирішення питання вибору території для створення національного парку.
6. Які критерії необхідно врахувати під час вибору території національного парку?
7. Розкрийте мету, з якою використовується схема біогеографічного районування суші Удварді.
8. Для яких цілей проводиться функціональне зонування території національних парків?
9. Вкажіть різницю між функціональним зонуванням території національних природних парків України і національних парків за рекомендаціями МСОП.
10. Розкрийте причини, за яких відносно невелика частина країн Європи має національні парки II категорії.

Завдання для самопідготовки

Підготуйте тематичну презентацію обраного національного парку світу за наступним планом: загальні відомості (територія та історія створення); характеристика природних комплексів; основні види діяльності; проблеми і перспективи розвитку.

ТЕМА 11. РЕГІОНАЛЬНІ ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ, ЗАКАЗНИКИ, ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ, ЗАПОВІДНІ УРОЧИЩА

План

11.1 Регіональні ландшафтні парки

11.2 Особливості розвитку регіональних ландшафтних парків у світі та Україні

11.3 Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища

Переважаючою функцією заповідників, національних природних парків є природоохоронна. Саме через це в багатьох індустріальних країнах виникла потреба в організації категорії охоронних територій здебільшого рекреаційного призначення – *природних парків*. Такі парки мають задовольнити зростаючі рекреаційні потреби суспільства. Природний парк як окрема категорія охоронних об'єктів був виділений на *I Всесвітньому конгресі з національних парків*, що відбувся в Сієтлі (США) у 1962 р.

11.1 Регіональні ландшафтні парки

В Україні в останні десятиріччя активно створюються *регіональні ландшафтні парки* (РЛП), що є об'єктами V категорії – охорона ландшафтів та видів за МСОП. Ця категорія існує у природно-заповідному фонді з початку 1990-х рр. і є поліфункціональною, оскільки в ній поєднуються охорона природи та рекреація, збереження історико-культурних цінностей та екологічна освіта. Перший регіональний ландшафтний парк в Україні «Дністровський каньйон» був створений у Тернопільській області в 1990 році.

Згідно Закону України «Про природно-заповідний фонд України» *регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.*

Регіональні ландшафтні парки організовуються з вилученням або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. У разі виникнення потреби у вилученні земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів для потреб РЛП це здійснюється в порядку, встановленому законодавством України.

Основними *функціями* РЛП є: природоохоронна (збереження особливостей і краси ландшафту, цінних природних комплексів та об'єктів); охорона пам'яток культури та історії; рекреаційна (організація відпочинку і збереження високих рекреаційних якостей середовища); освітньо-пізнавальна (сприяння екологічній освіті, виховання патріотичного ставлення до рідної природи, культури та історії).

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких *завдань*:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів;
- створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності у природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів;
- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

Придатність певної території для створення РЛП визначається його функціями та завданнями і залежить від наявності природних, культурних та історичних цінностей, можливостей проведення на їх базі екологічного виховання, різних видів рекреації, оздоровлення. Бажано, щоб до території РЛП було включено відносно незмінні природні комплекси (типові або унікальні для даного регіону), природні екотопи з цінним рослинним і тваринним світом. Територія парку має бути «екологічно чистою», тобто характеризуватись відсутністю значного забруднення, не містити (та не зазнавати впливу ззовні) виробництв, діяльність яких призводить до погіршення стану та зниження рекреаційної, оздоровчої та природоохоронної цінності. На території РЛП мають бути розташовані об'єкти культурної та історичної спадщини, вона має бути привабливою та придатною для різних видів рекреації.

Між національними природними парками та регіональними ландшафтними парками є суттєві відмінності, їх мережі доповнюють і поглиблюють одна одну. НПП є категоріями більш високого рангу охорони, вони є об'єктами загальнодержавного значення, мають більш суворий режим охорони і відіграють більшу роль у збереженні біорізноманіття. НПП є також науково-дослідними установами. На відміну від НПП, як правило, регіональні ландшафтні парки організовуються без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів. Крім того, РЛП є об'єктами не державного, як

НПП, а місцевого підпорядкування та фінансування. Рішеннями обласних органів затверджується план організації території, охорони та подальшої роботи парку.

На відміну від національних природних парків, регіональні ландшафтні парки можуть створюватися поблизу великих міст. Саме в цих умовах найбільш повно проявляються соціальні функції РЛП, зокрема можливість задоволення потреб міського населення у місцях відпочинку, можливість організації пізнавально-просвітницьких форм відпочинку тощо. РЛП є перспективною організаційною формою охорони природних територій саме в регіонах з високим ступенем господарської освоєності ландшафтів.

Для впорядкування та регламентації використання поліфункціональних територій проводять їх *зонування*. Законом чітко визначено функціональні зони НПП і вказано, що зонування РЛП може проводитись з урахуванням вимог, встановлених для НПП.

В НПП території найбільш цінних природних комплексів відносять до заповідної зони, в якій встановлюється режим заповідника. В РЛП натомість виділяють таку зону, в яку включають найбільш цінні ділянки природи парку. Часто її називають – *заказною зоною*. Нерідко до цієї зони входять території інших природно-заповідних категорій: заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ. Тут встановлюється режим, передбачений для відповідних категорій. В межах заказної зони можливе здійснення спеціальних екологічних екскурсій, хоча проведення масових екскурсій та рекреації є недоцільними. Заказна зона обіймає 10 – 25 % від площі РЛП.

Зона регульованої рекреації (екскурсійна зона) є найбільшою (50 – 70 % площі парків), охоплює маршрути постійних екскурсій та екологічного туризму. Основна вимога до режиму – збереження існуючого ландшафту, заборона будівництва великих промислових об'єктів.

Зона стаціонарної рекреації є невеликою за площею (5-10 % території парку) і призначена для розміщення об'єктів обслуговування відвідувачів – готелів, мотелів, кемпінгів тощо.

Господарська зона включає території населених пунктів, які входять до меж парку. Тут ведеться традиційне господарювання із додержанням вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, здійснюється природно-освітня та еколого-виховна робота серед населення.

На територіях зон регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території парку.

11.2 Особливості розвитку регіональних ландшафтних парків у світі та Україні

Відповідні регіональним ландшафтним паркам установи у світі переважно називаються природними парками (Росія, Німеччина, Австрія тощо) або регіональними парками (Великобританія, Латвія), регіональними природними парками (Франція, Італія), подекуди – ландшафтними парками (Польща). В Іспанії, наприклад, природні й ландшафтні парки існують як окремі категорії. При цьому іспанські ландшафтні парки відносяться не до V (території охорони ландшафту), а до IV (територія для збереження видів та ареалів їх поширення) категорії за МСОП. Особливістю таких парків у деяких країнах є створення додаткової захисної смуги навколо парку. Проте і самі ландшафтні парки можуть оточувати національні парки та біосферні резервати, утворюючи їх буферну зону.

Необхідно відмітити, що V категорія (території охорони ландшафту), за класифікацією МСОП, до якої належать РЛП України, – це набагато більш широке поняття, ніж парк, створений на місцевому рівні. Сюди відносяться численні об'єкти в різних країнах, що відповідають цим критеріям, наприклад, територія особливої природної краси (Area of Outstanding Natural Beauty) чи особлива територія (Special Area) у Великобританії, екологічний резерват (Ecological Reserve) в Канаді та багато інших.

Також деякі національні парки та інші природно-заповідні території в різних країнах віднесені МСОП до V категорії. Хоча у світі найбільші площі займають національні парки, найбільшу частину заповідних територій Європи (56 %) займають об'єкти саме V категорії. Тут лідерами є здебільшого великі європейські держави: Німеччина, Франція, Великобританія та Іспанія.

Міжнародні інституції приділяють значну увагу розвитку мережі об'єктів V категорії, МСОП розроблено спеціальну програму сприяння їх розвитку. В ній, зокрема, наголошується: «раніше території, що підлягають охороні, створювались проти людей, тепер во-

ни мають бути заради них, для їх добробуту, створюватись з їхньою участю». У плані дій, прийнятому на засіданні Всесвітньої комісії по заповідних територіях, відзначалось, що парки «можуть стати фактором оздоровлення ситуації в конфліктних зонах, зв'язуючи дії обох сторін обов'язками по збереженню природи на важливих ділянках, забезпечуючи можливість співробітництва під міжнародним контролем».

Розвиток об'єктів п'ятої категорії в Україні, зокрема РЛП, підтверджує врахування нею європейських тенденцій охорони природи. Відповідні до РЛП парки стали бурхливо розвиватись в Європі починаючи з кінця 1960-х рр. Зараз вони активно функціонують, займають значні площі.

Парки країн Європейського союзу мають розвинену сервісну інфраструктуру: кемпінги, автостоянки, дороги, обладнані стежки тощо. Існують інтернет-сторінки багатьох парків. Гідним прикладом є інформаційні центри на території регіональних парків. Тут можна отримати буклети з інформацією про природу парку, маршрути та цікаві місця, розцінки. На спеціальних площадках інформаційного центру відвідувачі можуть оглянути тварин, що мешкають у парку, побачити висаджені типові рослини парку з їх назвами, купити вироби місцевих промислів тощо. Здебільшого відвідування парків є безкоштовним. Прибуток дає користування сервісними послугами. Території парків також спрямовані на вирощування екологічно чистих продуктів харчування, збереження традиційного побуту, народних промислів.

За кількістю регіональних парків лідером є Італія, що має 122 регіональних природних парки.

За територією, що її займають місцеві парки в державі, виділяється Німеччина. Природні парки (Naturparke) Німеччини значно перевищують за площею інші категорії (зокрема в 9 разів – національні парки), вони становлять 63 % природно-заповідного фонду. Крім того, парки мають дуже високий показник у процентному співвідношенні з територією держави: вони обіймають майже 19 % Німеччини. Це значні за розміром території, які, згідно законодавства, крім підтримки екологічно обґрунтованої рекреації, що не завдає шкоди ландшафту, виконують завдання охорони природи та культурного ландшафту, екологічної освіти.

Регіональні парки існують і на інших континентах. Для прикладу, Канада має велике розмаїття парків, нараховується понад

2 000 парків, що відповідають різним категоріям МСОП. Перші парки було створено вже в кінці XIX ст. на місці рекреаційних територій. Загалом природоохоронна система країни складається із суми цих систем у провінціях (штатах), і кожна провінція має свою стратегію розвитку заповідної справи і своє досить відмінне законодавство щодо природно-заповідних територій. Налічується до 75 категорій природоохоронних територій та об'єктів, причому назви, кількість, навіть розуміння категорії з однією назвою суттєво різняться в різних провінціях. Найближче до європейських природних парків стоять канадські територіальні парки (territorial park).

Формування мережі РЛП в Україні відбувається швидкими темпами: станом на 01.01.2011 р. їх нараховується 58, загальною площею 648, 1 тис. га, а частка площ територій РЛП у природно-заповідному фонді становить 17,3 %.

В 1990 р. (ще до офіційного затвердження цієї категорії природно-заповідних територій) на площі 169,2 тис. га було створено перший РЛП «Дністровський каньйон» в Тернопільській області. Зараз в державі існує 36 РЛП, і їх кількість та площа щороку зростають. Кількість та площі регіональних ландшафтних парків у межах адміністративних одиниць України наведено у таблиці 11.1 (згідно з офіційними даними Міністерства екології та природних ресурсів України).

РЛП репрезентують основні природні регіони України. В парках наявні види, занесені до Червоної книги України та угруповання із Зеленої книги, а з іншого боку – історичні пам'ятки та інші унікальні об'єкти. Біотопічне різноманіття парків обумовлює багатство та різноманітність фауни і флори.

Мережа РЛП України буде розвиватись як у напрямі збільшення їх кількості, так і активізації їх функціонування. На жаль, більшість парків ще не розгорнули своєї роботи через об'єктивні економічні чинники, брак фінансування. В Україні не вичерпаний потенціал для створення РЛП та існує велика потреба в цих об'єктах, оскільки держава є досить густонаселеною, з високим ступенем розораності та низькою лісистістю.

Регіонами з високим рекреаційним потенціалом є Карпати, Полісся, прибережна смуга Азовського та Чорного морів. Необхідним є створення нових РЛП у центральних областях України, а також у східних областях, які відзначаються значною урбанізованістю. В РЛП можливий широкий розвиток екологічного туризму, організація спортивного мисливства та рибальства, впровадження різ-

них заходів екологічної освіти, вирощування екологічно чистих продуктів, розвиток народних промислів тощо. Парки мають створюватись у згоді та для користі місцевого населення, надавати нові робочі місця та сприяти економічному розвитку регіону.

Таблиця 11.1 – Кількість та площа регіональних ландшафтних парків в межах адміністративних одиниць України

Адміністративні одиниці	Кількість	Площа (га)
Вінницька	3	11119,9
Волинська	–	–
Дніпропетровська	2	9355,4
Донецька	6	28099,8
Житомирська	–	–
Закарпатська	1	10330,7
Запорізька	–	–
Івано-Франківська	3	38455,0
Київська*	2	5156,2
Кіровоградська	1	17530,7
Автономна Республіка Крим	6	24235,0
Луганська	1	14011,0
Львівська	4	47379,1
Миколаївська	4	30494,5
Одеська	2	15320,0
Полтавська	3	40225,0
Рівненська	3	58708,0
Сумська	1	98857,9
Тернопільська	3	42997,0
Харківська	5	19130,7
Херсонська	–	–
Хмельницька	1	16915,3
Черкаська*	ф	2297,3
Чернівецька	2	36473,3
Чернігівська	1	78753,9
м. Київ	4	2242,1
м. Севастополь	–	–
Всього:	58	648087,8

Примітки:

* - РЛП "Трахтемирів" – 5148,7 га у Київській і 2297,3 га у Черкаській областях

Фактична площа РЛП становить 647950,1 га (оскільки РЛП «Лиса гора», площею 137,7 га, входить до території РЛП «Голосіївський»).

Те, що парки займають значні площі в розвинених країнах, з успіхом функціонують протягом десятиліть, щорічно збільшується їх кількість, свідчить про ефективність і життєвість цієї категорії. Загалом регіональні ландшафтні парки добре вкладаються в систему господарювання, оскільки враховують інтереси регіону, зокрема землекористувача та місцевого населення. Тому інтеграція регіональних ландшафтних парків у сучасне господарство, в оновлену соціально-економічну систему України відповідатиме концепції сталого розвитку, забезпеченню життєвих потреб нинішнього покоління без загрози для майбутніх поколінь.

11.3 Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища

Заказники є однією з найбільш розповсюджених в Україні категорій природно-заповідного фонду.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Заказники виконують функції збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів, підтримання загального екологічного балансу.

Заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, занесені до Червоної книги України, а також світових та європейських «червоних» переліків; території, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення; території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водоохоронна, ґрунтозахисна, лісогосподарська тощо); території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси тощо.

Заказники місцевого значення оголошуються на територіях, природні комплекси та природні ресурси яких мають переважно регіональне або місцеве значення: види рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, рослинні угруповання, типові та рідкісні для регіонів тощо.

Залежно від походження, інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками, мети і необхідного режиму охорони, заказники поділяються на типи з певним призначенням:

- *ландшафтні* – збереження чи відновлення особливо цінних природних комплексів (природних ландшафтів);

- *лісові* – збереження чи відновлення особливо цінних типових та унікальних для України та окремих її регіонів лісових насаджень, що мають природоохоронну, наукову або прикладну цінність;

- *ботанічні* – збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин та їх угруповань;

- *загальнозоологічні* – збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин (підвидів, популяцій);

- *орнітологічні* – збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів птахів, (підвидів, популяцій), створення сприятливих умов для птахів під час гніздування, линяння та зимівлі, міграцій;

- *ентомологічні* – збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів комах;

- *іхтіологічні* – збереження і відновлення цінних у науковому і господарському відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів, риб (підвидів, популяцій) в місцях їх нересту, нагулу та зимівлі;

- *гідрологічні* – збереження і відновлення цінних водних об'єктів і природних комплексів (болотних, озерних, річкових, морських);

- *загальногеологічні* – збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи (геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів та інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту);

- *палеонтологічні* – збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове значення;

- *карстово-спелеологічні* – збереження цінних у науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень печерних видів флори і фауни.

Віднесення заказника до одного з наведених вище типів вказує на той основний об'єкт охорони, заради якого територію було оголошено заказником. Це може бути ландшафт у цілому, або ентомофауна, іхтіофауна, окремий вид тощо. Вочевидь, що для збереження якоїсь частини природного комплексу необхідно зберегти весь комплекс.

Оголошення заказників здійснюється без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів, на яких і покладається забезпечення режиму охорони та збереження території.

На території заказника обмежується або забороняється мисливство та діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник.

Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з додержанням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження. У зв'язку з цим у питаннях охорони заказників існують певні проблеми.

Часто територія одного заказника знаходиться у віданні декількох землекористувачів. Землі деяких заказників (або їх частини) взагалі не мають постійних користувачів, і тоді заказник перебуває у віданні місцевих рад (міських, селищних, сільських). Часто виконання завдань, що покладаються на заказник, вимагає не тільки пасивної охорони території, а й виконання конкретної практичної природоохоронної діяльності. Оскільки для ведення цієї діяльності потрібні відповідні фахівці, то координація та проведення наукових досліджень у заказниках покладається на співробітників природних заповідників, що розташовані поблизу заказника.

Слід підкреслити, що заказники відіграють важливу роль у сучасній мережі ПЗФ України. Завдяки великому різноманіттю, чис-

ленності та розміщенню в різних за природними і соціально-економічними умовами регіонах, вони фактично являють собою систему підтримки заповідників та національних природних парків, яка підвищує ефект діяльності останніх.

Природно-заповідний фонд України має у своєму складі (станом на 01.01.2011 р.) 2 922 заказники, з них 306 – загальнодержавного і 2 616 – місцевого значення.

Термін «пам'ятка природи» уперше ввів О. Гумбольт у XVIII ст. Під час подорожі (1799 – 1804 рр.) Південною Америкою він побачив у Венесуелі велетенські дерева із родини мімозових. У своєму звіті про подорож він висловив думку про необхідність збереження таких об'єктів як «реліквій природи» або «пам'яток природи» і ввів це поняття у природоохоронну літературу.

Пам'ятка природи як категорія заповідних об'єктів застосовується в багатьох країнах.

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне і культурне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Залежно від походження, інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються пам'ятками природи, мети і необхідного режиму охорони, пам'ятки природи бувають наступних типів:

- *ботанічна* – об'єктом збереження є унікальні популяції рідкісних, реліктових, зникаючих, ендемічних видів рослин та їх угруповань, внесених до Червоної та Зеленої книг України, відповідних міжнародних документів, зразки лісу і штучних деревостанів, цінних для науки і практики, окремі дерева, біогрупи, гаї особливого значення, генетико-селекційні ділянки, елементи паркових об'єктів;

- *геологічна* – об'єктом збереження є певні форми рельєфу, вершини визначних гір та горбів, карстові і древні форми рельєфу з виходами на поверхню гранітів, пісковиків, сланців, вапняків, геолого-географічні полігони, останці, печери, гроти, еталони родовищ, скелі, льодовикові валуни, старі кар'єри, місцезнаходження палеонтологічних об'єктів;

- *гідрологічна* – об'єктом збереження є витoki рік, ділянки заплавл, болота, озера, ставки, водоспади, термальні і мінеральні джерела, родовища грязей;

- *зоологічна* – об'єктом збереження є місця станцій, сплячок, колоній, популяцій рідкісних, зникаючих, реліктових, ендемічних видів, внесених до Червоної книги України, відповідних міжнародних документів;

- *комплексна* – об'єктом збереження є мальовничі місцевості, еталони природи, унікальні природні ландшафти з цінним біорізноманіттям, гірськими елементами, скелями, ущелинами, каньйонами, печерами, долинами, моренно-валунними грядками.

Пам'ятки природи, що є унікальними чи типовими для держави, оголошуються пам'ятками природи загальнодержавного значення. Природний об'єкт, що є унікальним чи типовим для певного регіону, оголошується пам'яткою природи місцевого значення.

Оголошення пам'яток природи здійснюється без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни їх первісного стану.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

В законодавстві України немає обмежень щодо площ, які можуть мати території та об'єкти цієї категорії. Проте, на практиці, пам'ятки природи в Україні – це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або унікальні об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа (наприклад для окремих дерев чи джерел). Близько 70 % пам'яток природи загальнодержавного значення мають площі від 10 до 100 га, найчастіше – декілька десятків га. Близько 10 % пам'яток природи – мають площу менше 1 га.

Станом на 01.01.2011 р. в Україні налічується 3 245 пам'яток природи, з них 132 – загальнодержавного значення, 3 113 – місцевого значення.

Заповідні урочища, поряд із пам'ятками природи і національними парками, є однією з найстаріших форм охорони природних об'єктів, яка найбільш широко застосовується в європейських країнах.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Особливості заповідних урочищ визначені в самій назві цієї категорії. *Урочище* – це примітна (визначна) ділянка місцевості з чітко сформованими природними межами (наприклад, степова балка, водойма тощо); образно кажучи, це – «мікрозаповідники». На їх території має бути встановлений суворий заповідний режим – тут забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах.

Функціональне призначення заповідних урочищ – збереження у природному стані цілісних ландшафтів. Аналогічні функції виконують і природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників і національних природних парків. Та на відміну від цих категорій ПЗФ, які є природоохоронними територіями загальнодержавного значення, заповідні урочища – території місцевого значення.

Оголошення заповідних урочищ здійснюється без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Тобто на базі цих територій не створюються природоохоронні установи, а для управління ними – спеціальні адміністрації.

На території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Координацію та проведення наукових досліджень у межах заповідних урочищ, розробку методичних рекомендацій та деякі інші види діяльності мають здійснювати фахівці природних заповідників, розташованих у регіоні.

До складу ПЗФ України входить 803 заповідних урочища (станом на 01.01.2011 р.).

Створення різних категорій природно-заповідних територій та об'єктів є одним із суттєвих засобів для збереження біорізноманіття

в умовах погіршення якості середовища і підвищення темпів господарського освоєння природних ресурсів України.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «регіональний ландшафтний парк» та окресліть основні функції та завдання цієї категорії у структурі природно-заповідного фонду України.

2. Вкажіть критерії, які використовуються для включення певної території до регіонального ландшафтного парку.

3. Охарактеризуйте відмінності між такими категоріями ПЗФ як національний природний парк і регіональний ландшафтний парк.

4. Вкажіть основні функціональні зони, характерні для території регіонального ландшафтного парку.

5. Охарактеризуйте особливості розвитку регіональних ландшафтних парків у світі в порівнянні з національною практикою.

6. Окресліть перспективи розвитку національної мережі регіональних ландшафтних парків.

7. Вкажіть основні типи заказників та їх призначення.

8. Яке значення відіграють заказники в сучасній мережі природно-заповідного фонду України?

9. Дайте визначення поняття «пам'ятка природи» і вкажіть їх основні типи.

10. Охарактеризуйте особливості «заповідного урочища» як категорії природно-заповідного фонду України.

Завдання для самопідготовки

Підготуйте доповідь щодо ролі регіональних ландшафтних парків/заказників/пам'яток природи/заповідних урочищ у збереженні та відтворенні біотичного та ландшафтного різноманіття.

ТЕМА 12. ШТУЧНО СТВОРЕНІ ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ.

План

- 12.1 Ботанічні сади
- 12.2 Дендрологічні парки
- 12.3 Зоологічні парки
- 12.4 Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва є одними з найпоширеніших категорій природно-заповідного фонду України, що відображають всю палітру як типових, так і унікальних об'єктів природи.

12.1 Ботанічні сади

Перші ботанічні сади на території України почали організовуватись на початку ХІХ століття. У 1804 році був закладений ботанічний сад при Харківському університеті, у 1806 р. – при Вищій волинській гімназії у м. Кременці, у 1812 році – Нікітський ботанічний сад у Криму. До складу природно-заповідного фонду ця категорія була введена у 1983 році.

Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження у спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної й освітньої роботи.

Ботанічні сади можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами, тоді як ботанічним садам місцевого значення може бути надано статус науково-дослідної установи у встановленому порядку.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам у порядку, встановленому законодавством України.

Ботанічні сади можуть бути як окремими юридичними особами, так і входити до складу науково-дослідної установи чи навчального

закладу. Для управління ними створюються спеціальні адміністрації, у складі яких є наукові і науково-технічні співробітники, адміністративно-господарський персонал і служба охорони, або вони обслуговуються штатами того органу, у віданні якого перебувають.

Структура території та основні вимоги щодо режиму ботанічних садів

На території ботанічних садів забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори.

У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть виділятися зони:

експозиційна – її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду;

наукова – до складу зони входять колекції, експериментальні ділянки тощо; на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду;

заповідна – відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано із проведенням наукових спостережень;

адміністративно-господарська.

Зонування території ботанічних садів проводиться відповідно до *Положення про ботанічний сад* та *Проекту організації території ботанічного саду*, що розробляється спеціалізованими науковими та проектними установами і затверджується органом, у підпорядкуванні якого перебуває ботанічний сад, за погодженням з центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища – щодо ботанічних садів загальнодержавного значення; органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища – щодо ботанічних садів місцевого значення.

Освітня та виховна функція ботанічних садів

Наявний досвід різноманітної діяльності ботанічних садів свідчить, що на сьогодні вона може зачіпати практично всі сфери життя суспільства. З кожним днем функції ботанічних садів розширюються. Нагальними вимогами часу стали накопичений досвідом актив-

ний обмін, вивчення традицій ботанічних садів, широке обговорення перспектив розвитку різних напрямів взаємодії садів і суспільства.

Міжнародна рада ботанічних садів з охорони рослин (BGCI) запропонувала таке визначення ботанічного саду: «ботанічними садами є організації, що мають документовані колекції живих рослин, які використовують їх для наукових досліджень, збереження біорізноманіття, демонстрації та освітніх цілей».

На сьогодні в 153 країнах світу функціонують вже понад 2 200 ботанічних садів, чисельність колекцій в яких варіює від сотень до десятків тисяч таксонів.

Освітні завдання на сьогодні є найважливішими функціями всіх ботанічних садів світу, незалежно від їх державного або громадського статусу. Більше того, освітня діяльність дає чимало бюджетних коштів у таких найбільших ботанічних садах світу як Королівські сади в Кью (Англія), Нью-Йоркський ботанічний сад у Бронксі, Чиказький ботанічний сад, Міссурійський ботанічний сад (всі – в США), Королівський ботанічний сад у Брюсселі (Бельгія) та інші.

Природно, що ця діяльність є в усьому світі основною для ботанічних садів, що входять до складу університетів та інших професійних навчальних закладів. Звичайно ж, в ботанічних садах світу ведеться й велика наукова робота.

У них зберігається і вивчається багато рідкісних та зникаючих видів рослин, привезених з усіх куточків нашої планети. Ботанічні сади мають величезне значення в загальному біологічному, екологічному вихованні та освіті населення. Їх щороку відвідує багато сотень мільйонів людей, причому в багатьох садах світу доступ відвідувачів у паркові ансамблі і на експозиції відкритого ґрунту є безкоштовним або пільговим для різних категорій відвідувачів (особливо для учнів шкіл та студентів). Навіть при подібному неорганізованому відвідуванні ботанічних садів відвідувачі мають можливість поповнити свої знання, причому й у відношенні навіть найбільш поширених рослин місцевої флори чи широко культивованих у даному регіоні, оскільки в ботанічних садах рослини добре етикетовані, вони правильно науково названі, а для екзотів нерідко вказується і їх батьківщина.

Ботанічні сади проводять і спеціальні екскурсії в оранжерейні комплекси, у спеціалізовані колекції корисних рослин: лікарських, пряно-ароматичних, культурних злаків, бобових, овочевих, квітково-декоративних.

У багатьох ботанічних садах світу є експозиції, що ілюструють ту чи іншу систему квіткових рослин, подання про сімейства квіткових рослин в тому чи іншому систематизованому вигляді. Є нерідко і географічно організовані експозиції, де на окремих ділянках зібрані рослини з різних регіонів Землі (як у відкритому ґрунті, так і в оранжерейно-тепличних комплексах).

Ботанічні сади часто є пам'ятниками людської культури. Це і загальний парковий ансамбль, і будівлі певних епох, і чудові малі архітектурні форми – альтанки, павільйони, мости, арки, шпалери з в'юнкими рослинами. Це і оранжерейно-тепличні комплекси, нерідко з чудовими за виконанням окремими спорудами – великими оранжереями, штучними водоймами, як відкритими, так і такими, що перебувають під склом. Досить поширеним явищем є ботанічні сади, прикрашені скульптурними композиціями, а також зразкові споруди власне садового мистецтва – японські та китайські сади, європейські паркові ансамблі різного стилю, чудові газони, клумби, рабатки.

Часто ботанічні сади виконують функції меморіальні, будучи в якійсь своїй частині пам'ятниками їх засновникам, часто дуже яскравим громадським та науковим діячам.

Велике значення ботанічні сади мають для спеціальної освіти. У вищих навчальних закладах – це, перш за все, база для забезпечення наочності ботанічних та екологічних курсів.

Найбільш частими формами освітньої діяльності в наукових роботах ботанічних садів є форми навчання студентів, що виконують у ботанічних садах курсові та дипломні або бакалаврські та магістерські роботи в рамках наукових тем або проектів під керівництвом наукових працівників ботанічних садів.

Станом на 01.01.2011 р. в Україні налічується 28 ботанічних садів, з них 18 – загальнодержавного значення, 10 – місцевого значення.

12.2 Дендрологічні парки

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Дендрологічні парки загальнодержавного значення є науководослідними природоохоронними установами. Дендрологічним пар-

кам місцевого значення у встановленому порядку може бути надано статус науково-дослідної установи.

Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються дендрологічним паркам у порядку, встановленому законодавством України.

Основні завдання, напрями науково-дослідної роботи в дендрологічних парках, а також організаційно-правові засади їх функціонування є такими самими, як і для ботанічних садів. Основною відмінністю є те, що метою створення дендрологічних парків є вивчення та збереження видів дерев та чагарників.

Основні вимоги щодо режиму дендрологічних парків

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій.

На території дендрологічних парків може бути проведене зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Проект організації території дендрологічного парку розробляється спеціалізованими науковими та проектними установами і затверджується органом, у підпорядкуванні якого перебуває дендрологічний парк, за погодженням з: центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища – щодо дендрологічних парків загальнодержавного значення; органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища – щодо дендрологічних парків місцевого значення.

Для управління дендропарками загальнодержавного значення створюються спеціальні адміністрації, з відповідними фахівцями, службою охорони та господарським обслуговуванням. Фактично такими установами в Україні є тільки дендропарки – «Тростянець», «Софіївка», «Олександрія», «Веселі Боковеньки», Сирецький та інші знаходяться у віданні різноманітних підприємств, установ, організацій.

Більша частина дендропарків заснована у 1950 – 1970 рр., іншу створено на базі старовинних парків, закладених у XVIII – XIX ст. Від старовинних парків, віднесених до парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, сучасні парки відрізняються, головним чином, тим, що вони є науково-дослідними установами або слугують базою

для проведення наукових досліджень з проблем лісівництва, дендрології та паркового будівництва для лісогосподарських підприємств, вищих навчальних закладів тощо.

Станом на 01.01.2011 р. в Україні налічується 54 дендрологічні парки, з них 19 – загальнодержавного значення, 35 – місцевого значення.

12.3 Зоологічні парки

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

До складу природно-заповідного фонду України цю категорію було введено у 1983 році.

Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними культурно-освітніми та науково-дослідними установами.

Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються зоологічним паркам у порядку, встановленому Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України.

Основними завданнями зоологічного парку є: формування та утримання колекцій тварин; збереження і відтворення у штучних умовах тварин (у першу чергу рідких та зникаючих видів) вітчизняної і зарубіжної фауни, які мають наукове, господарське та культурно-освітнє значення; демонстрація населенню рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин; проведення науково-дослідних робіт; ведення первинного обліку кадастрових відомостей; ведення державного обліку колекцій тваринного світу; вивчення, узагальнення і впровадження вітчизняного та зарубіжного досвіду утримання тварин у неволі; проведення науково-освітньої роботи в галузі екології, зоології та охорони природи, мисливського господарства; поширення еколого-освітніх знань, які сприяють формуванню природоохоронного світогляду населення в галузі екології; створення підсобних господарств, розплідників, лабораторій, майстерень, центрів юннатської діяльності, постійних і тимчасових (стаціонарних і пересувних) зоовиставок, зоомагазинів та інших об'єктів; здійснення різноманітних форм культурного обслуговування, створення умов

для повноцінного відпочинку та дозвілля населення, якщо це не загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин.

Структура території та основні вимоги щодо режиму зоологічних парків

На території зоологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин у цих парках.

На території зоологічних парків, з метою забезпечення виконання поставлених перед ними завдань, виділяються зони:

експозиційна – призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях;

наукова – у її межах проводиться науково-дослідна робота; відвідування зони дозволяється в порядку, встановленому адміністрацією парку;

рекреаційна – призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку;

господарська – зона, де розміщуються допоміжні господарські об'єкти.

Проект організації території зоологічного парку розробляється спеціалізованими науковими та проектними організаціями і затверджується органом, у підпорядкуванні якого перебуває зоологічний парк, за погодженням: з центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища – щодо зоологічних парків загальнодержавного значення; органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища – щодо зоологічних парків місцевого значення.

Зоологічні парки можуть організовувати пересувні експозиції тварин, мати у своєму складі підсобні господарства, які створюються для забезпечення тварин кормами.

Станом на 01.01.2011 р. в Україні налічується 12 зоологічних парків, з них 7 – загальнодержавного значення, 5 – місцевого значення.

12.4 Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва

з метою охорони їх і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Вони мають загальнодержавне та місцеве значення. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва здійснюється з вилученням у встановленому порядку або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть також проводитися наукові дослідження. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

Основні вимоги щодо режиму парків-пам'яток садово-паркового мистецтва

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення, здійснюється догляд за насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкції та догляду з підсажуванням дерев і чагарників ідентичного видового складу, замість загиблих; вживаються заходи щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитися зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Утримання та реконструкція парків-пам'яток садово-паркового мистецтва здійснюється за проектами, що розробляються спеціалізованими науковими та проектними установами і затверджуються органами, у підпорядкуванні яких перебувають ці парки, за погодженням з: центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища – щодо парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення; органами

центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища – щодо парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України – це старовинні парки, створені у XVII – XIX століттях. Парки закладались навколо великих маєтків, що були власністю окремих заможних родин. Створювались вони з використанням природних особливостей ландшафтів, що збагачувались штучними насадженнями, ставками, архітектурними спорудами і займали значні площі. В наш час старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва використовуються як місця масового відпочинку або як території оздоровчих та лікувальних установ.

На сьогодні спеціальну адміністрацію створено для управління тільки трьома видатними парками, розташованими в АР Крим, – Масандрівським, Місхорським та Лівадійським. Управління іншими парками здійснюється підприємствами, установами, організаціями, у віданні та на землях яких знаходяться ці парки.

Станом на 01.01.2011 р. в Україні налічується 547 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з них 88 – загальнодержавного значення, 459 – місцевого значення.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте мету створення і вкажіть основні завдання ботанічних садів.
2. Охарактеризуйте структуру території та основні вимоги щодо режиму ботанічних садів.
3. В чому полягає освітньо-виховна функція ботанічних садів?
4. Дайте визначення поняття «дендрологічний парк» та охарактеризуйте статус даної категорії природно-заповідного фонду.
5. Вкажіть основні вимоги щодо режиму дендрологічних парків.

6. Сформулюйте завдання зоологічних парків у системі природно-заповідного фонду.

7. Розкрийте структуру території та основні вимоги щодо режиму зоологічних парків.

8. Сформулюйте основну мету і розкрийте призначення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

9. Вкажіть види діяльності, дозволеної на території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

10. Яка зі штучно створених категорій природно-заповідного фонду є найбільш розповсюдженою на території України.

Завдання для самопідготовки

Використовуючи конкретні ситуативні приклади, підготуйте доповідь щодо ролі штучно створених територій та об'єктів природно-заповідного фонду в науковій, культурній, рекреаційній та освітньо-виховній діяльності.

ТЕМА 13. ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЯХ І ОБ'ЄКТАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

План

13.1 Літопис природи

13.2 Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду

13.3 Освітньо-виховна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Відповідно до нормативно-правових документів у галузі заповідної справи наукова, рекреаційна та освітньо-виховна діяльність у межах природно-заповідних територій найбільшою мірою відповідають завданню поліпшення функціонування і розвитку природно-заповідного фонду України.

13.1 Літопис природи

Законом України «Про природно-заповідний фонд України» передбачено, що *Літопис природи* є основною формою узагальнення наукових досліджень у заповідниках та національних природних парках. На виконання даного закону діють *Положення про організацію наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках України* та *Положення про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України*. Цими документами визначено, що *Літопис природи* – головна наукова тема, яка ведеться постійно, а результати досліджень щорічно оформляються у вигляді окремих томів. Кожний том Літопису природи затверджується директором природно-заповідної установи, в якій зберігається оригінал річного тому, а копії до першого травня поточного року надсилаються до органу, в підпорядкуванні якого перебуває природно-заповідна установа, а також до центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища України, який здійснює методичне забезпечення ведення Літопису природи у біосферних і природних заповідниках, а також національних природних парках.

Загальний обсяг робіт із Літопису природи кожен природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк

планує залежно від забезпеченості штатними працівниками та обладнанням, можливості запрошувати спеціалістів інших установ.

Ведення Літопису природи складається з 11 розділів.

Розділ 1. Загальні відомості про природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк. В розділі надається інформація про територіальну структуру та її функціональне зонування.

У першому томі Літопису вміщений текст документа про створення природного заповідника, національного природного парку, біосферного заповідника. Наведено картосхему, дані про його розміри, границі, адміністративне розташування.

У кожному томі Літопису подаються відомості про адміністративне розташування природно-заповідної території (область, район, село), вказується місцезнаходження центральної садиби установи, садиб філіалів чи відділень, шляхи сполучення з ними, а також населені пункти, які входять до складу природно-заповідної території та які її безпосередньо оточують (подається картосхема розташування). Окремо наводиться адміністративний поділ природно-заповідної території на лісництва, ділянки і кордони тощо. Наводиться їх кількісний і якісний склад, назви, площі. Подаються відомості про зміни розмірів функціональних зон та границь, а також про зміни типів угідь, зведення нових будівель, кордонів тощо. Для охоронної зони наводиться її схема, дані про землекористування, площу.

Розділ 2. Наукові полігони. У розділі описують наукові полігони природно-заповідної території.

До наукових полігонів належать стаціонарні ділянки спостережень: постійні пробні площі, профілі та трансекти. Вони забезпечують вивчення природного розвитку екосистем та змін внаслідок антропогенного впливу. Їх кількість залежить від різноманітності природних умов і розміру природно-заповідної території, кількості науковців, можливості діставатися до них. Розміри площ визначаються метою дослідження, типом рослинності, складністю структури ценозів, але вони мусять підходити для спостережень протягом тривалого часу.

На кожен постійну пробну площу мусить бути заведений паспорт. Профілі та трансекти закладаються з метою проведення різних видів спостережень – екологічних, фенологічних, зоологічних та інших з тим, щоб ними були охоплені різні геоморфологічні елементи екосистем.

Розділ 3. Абіотичне середовище. У загальних рисах описується абіотичне середовище, зокрема клімат, для якого наводяться основні метеорологічні показники та характеристика сезонів року, гідрологічні та рельєфні умови. Метеостанція є обов'язковою частиною природно-заповідної науково-дослідної установи. У рівнинних умовах метеостанцію бажано розташовувати в центрі території, а в гірських, які охоплюють декілька вертикальних поясів, слід мати декілька метеостанцій в основних висотних поясах. У першому томі Літопису природи вміщують детальну характеристику всіх водойм (озер, ставків, річок, боліт, прилеглих частин моря та ділянок його узбережжя, виходів ґрунтових вод тощо). Для першого тому Літопису природи також доцільно провести фіксацію основних елементів рельєфу річкових долин, їх терас, горбів та інших підвищень, ярів та балок, карстових лійок тощо. Вони фіксуються на картосхемі в перший рік схематично, далі щороку проводиться їх деталізація на різних ділянках. В перший рік важливо закласти ділянки для багаторічних спостережень у тих місцях, де більш активно відбуваються зміни рельєфу.

Розділ 4. Рослинний світ. Фіксується склад флори, будова фітоценозів, основні едифікатори та домінанти, вивчаються рекреаційні зміни. Здійснюється екологічний моніторинг фонових, рідкісних видів і угруповань. Особлива увага повинна приділятися видам, занесеним до Червоної книги України, та фітоценозам, занесеним до Зеленої книги України.

Розділ 5. Тваринний світ. Цей розділ передбачає збір, накопичення і узагальнення даних про видове різноманіття тварин, особливості динаміки їх чисельності, територіального розміщення, розмноження, міграції, взаємодії з іншими видами, еколого-фауністичні комплекси. У рамках програми здійснюється екологічний моніторинг фонових, рідкісних видів і фауністичних угруповань. Щороку до Літопису природи вносяться списки видів, виявлених під час досліджень поточного року із різних груп біоти, детально відмічається точне місцезнаходження і ставиться дата зустрічі. Необхідно фіксувати та досліджувати види, занесені до Червоної книги України і які підлягають регіональній охороні.

Розділ 6. Збереження видів рослин і тварин, природних середовищ, що занесені в чинні для України міжнародні переліки. Особлива увага повинна приділятися вивченню видів, занесених до Євро-

пейського Червоного списку рослин і тварин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі, міжнародних конвенцій. Вагоме значення надається організації біологічного моніторингу за видами фауни та природними середовищами їх існування, які занесені до Бернської конвенції.

Розділ 7. Календар природи. Календар природи, або періодизація річного циклу природи, є інтегруючою частиною Літопису, яка вміщує в себе деякі матеріали вищенаведених розділів, поєднуючи їх таким чином, щоб мати можливість відобразити характерні біокліматичні риси поточного року та сезонів спостереження.

Розділ 8. Антропогенний вплив. У першому томі Літопису подаються відомості про господарську діяльність людини на різних ділянках природно-заповідної території в минулому. Відзначаються ті ділянки, які найбільшою мірою зазнали антропогенного впливу.

В наступних томах характеризується порушення заповідного режиму, які мали місце протягом року, можливе використання природних ресурсів у господарських цілях на відповідних ділянках та зонах, характер господарської діяльності в охоронній зоні та суміжній (в радіусі 10 км), відновлювальні, регуляторні біотехнічні та со-зотехнічні заходи, які проводяться на окремих ділянках. При фіксації порушень заповідного режиму відзначають місце, де сталося порушення (урочище, квартал, виділ), вид порушення (браконьєрство, забруднення водойм, сінокосіння, збір рослинної сировини, рубка лісу тощо), його ступінь та вжиті до порушників заходи.

Розділ 9. Аналіз результатів та перспективи наукових досліджень. Коротко описуються основні результати досліджень за головними напрямками ведення спостережень протягом поточного року, узагальнюються відомості і робиться короткий висновок про досягнуті наукові здобутки. Дається відповідь на запитання: що показали спостереження за змінами в абіотичному середовищі, рослинному і тваринному світі, чи всі поставлені на початку нового року наукові завдання виконано, що і чому не виконано, чи всі об'єкти спостережень були охоплені, які виникли труднощі тощо. Особливо наголошується на результатах спостережень за рідкісними видами та рослинними угрупованнями, занесеними до офіційних переліків охоронних об'єктів. При цьому звертається увага на позитивну чи негативну тенденцію у динаміці популяцій рідкісних видів тварин і рослин.

За результатами різних досліджень у цьому розділі також стисло подається аналітичний матеріал за п'ять попередніх років спостережень, а саме узагальнюючі показники, стабільні тенденції змін, закономірності ідеологічних явищ, прогнози, нові види та угруповання.

Всі наукові дослідження щорічно повинні завершуватися природоохоронними рекомендаціями, які мають впливати насамперед із результатів досліджень режимів збереження в основному популяцій рідкісних видів рослин і тварин, рідкісних фітоценозів, а також із проблеми щодо поліпшення екологічного стану природно-заповідної території в цілому та відвернення антропогенного навантаження на заповідні екосистеми. Обов'язковими є рекомендації щодо біотичних об'єктів, які входять до офіційних вітчизняних та міжнародних біосозологічних переліків. Природоохоронні рекомендації оформляються як офіційний документ, повинні містити ряд чітко сформульованих заходів, планів дій і пропозицій для вироблення управлінських рішень на різних рівнях виконавчої влади. Рекомендації мусять бути диференційованими, мати місцевий та державний характер і адресну спрямованість, зокрема: для адміністрації природно-заповідної установи, місцевих органів влади, спеціально уповноваженого урядового органу державного управління у галузі природно-заповідної справи, центрального органу виконавчої влади у галузі екології та природних ресурсів, його спеціальних і територіальних органів, інших зацікавлених центральних органів виконавчої влади, громадських екологічних організацій тощо. Природно-заповідна установа контролює проходження природоохоронних рекомендацій і виконує рішення, прийняті відповідними органами управління з цього приводу.

Розділ 10. Участь установ ПЗФ у виконанні чинних для України міжнародних конвенцій. Територія та об'єкт природно-заповідного фонду України можуть отримати міжнародне визнання та увійти до складу (бути у складі чи включати окрему ділянку) Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, Рамсарського переліку водно-болотних угідь міжнародного значення, Смарагдової мережі територій спеціального збереження Європи, бути ділянками транскордонних природоохоронних територій чи екологічних коридорів та містити види з Європейського червоного списку видів тварин і рослин, що перебувають під глобальною загрозою зникнення,

або ареали видів, щодо яких діє спеціальна міжнародна угода про мігруючі види рослин і тварин чи меморандум про збереження окремого виду рослин і тварин тощо.

У разі будь-якого відношення до Світової мережі біосферних резерватів (членства чи намірів приєднання) надається інформація щодо засідань консультативного комітету біосферного резервату, його рішень, виконання менеджмент-плану біосферного резервату або його підготовки, складення звіту про діяльність; щодо намірів приєднання до Світової мережі біосферних резерватів, підготовки і подання номінаційної форми, створення консультативного комітету тощо.

Розділ 11. Особливості поточного року. Розділ характеризує особливості поточного року як щодо абіотичного середовища, так і щодо живої природи, наукових досліджень природно-заповідної території.

Вказується, чи починались або завершувались у цьому році наукові теми, а також, які публікації з участю співробітників вийшли друком. Відзначається, які конференції, семінари тощо відбулись в установі ПЗФ.

13.2 Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Відповідно до статті 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» одним із видів використання територій та об'єктів ПЗФ є їх використання в оздоровчих та рекреаційних цілях. Крім цього, на прискорення розвитку рекреаційної діяльності установ ПЗФ України, поліпшення їх фінансового стану спрямовані постанови Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 р. № 1913 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду» та від 02.06.2003 р. № 827 «Про внесення змін до переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду». Це є можливим за дотримання природоохоронного режиму, встановленого Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Рекреація на природно-заповідних територіях та об'єктах є відтворенням у вільний час витрачених у процесі життєдіяльності (трудової, навчальної, побутової) розумових, духовних і фізичних сил людини, що здійснюється шляхом загальнооздоровчого, ку-

льтурно-розважального і пізнавального відпочинку, туризму, санаторно-курортного лікування, любительського та спортивного рибальства і полювання, фізичної культури і спорту.

Рекреаційними територіями природно-заповідного фонду є ділянки суші і водного простору, призначені для організації масового відпочинку й оздоровлення населення, туризму, любительського та спортивного рибальства і полювання, фізичної культури та спорту і які за наявності природних лікувальних факторів можуть використовуватися для санаторно-курортного лікування.

До установ ПЗФ України, які організують і здійснюють рекреаційну діяльність, відносяться національні природні парки (НПП), біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки (РЛП), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, зоопарки, дендропарки.

Суб'єкти рекреаційної діяльності (на територіях установ, інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду) – це підприємства, установи, організації, громадяни, що користуються природними та соціально-економічними (історико-культурними) рекреаційними ресурсами ПЗФ при здійсненні підприємницької діяльності, пов'язаної з наданням рекреаційних послуг. Вони здійснюють свою діяльність за наявності відповідних ліцензій, дозволів (виданих у встановленому законом порядку) на спеціальне використання природних рекреаційних ресурсів (цілющі мінеральні води, грязі тощо) у межах затверджених лімітів.

Рекреаційна діяльність на територіях ПЗФ організовується спеціальними підрозділами адміністрацій установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ, що беруть на себе відповідальність за їх охорону і збереження, а також іншими підприємствами, установами, організаціями та громадянами на підставі угод про рекреаційну діяльність з адміністраціями установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ. Якщо рекреаційна діяльність у межах установи ПЗФ України здійснюється на умовах оренди, то кошти, одержані від неї, розподіляються на договірних засадах, що визначаються в договорі про оренду.

Рекреаційна діяльність організовується відповідно до функціонального зонування національних природних і регіональних ландшафтних парків, біосферних заповідників, а також у межах парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, ботанічних садів, зоопарків,

дендропарків. Як науково-пізнавальна та освітньо-виховна рекреація, вона може практикуватися в охоронних зонах природних заповідників (спостережні вежі з відповідним оптичним обладнанням, об'їзний кінний туристичний маршрут тощо), або всередині заповідника – на еколого-освітніх стежках, у музеях, культових об'єктах у супроводі екскурсовода чи працівників служби охорони.

В територіальних межах заказників і пам'яток природи рекреаційна діяльність може здійснюватися за умови забезпечення їх охорони та збереження відповідно до положення про заказник та охоронних зобов'язань власників або користувачів земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником чи пам'яткою природи.

Як свідчить зарубіжний та вітчизняний досвід, рекреаційна діяльність у межах ПЗФ може здійснюватися ефективно при забезпеченні таких передумов:

- законодавче оформлення рекреаційної діяльності;
- впровадження економічного механізму надання платних рекреаційних послуг та створення їх якісного асортименту;
- залучення приватного сектора до рекреаційно-туристичного підприємництва;
- створення сервісної рекреаційно-туристичної інфраструктури;
- розробка (опис, нанесення на картографічну основу) і облаштування туристських маршрутів та екскурсійних стежок відповідно до пейзажного різноманіття ландшафтів;
- організація рекламно-видавничої та інформаційної діяльності.

До основних напрямів ведення рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів ПЗФ відносяться:

- створення умов для організованого та ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності у природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- забезпечення попиту рекреантів на загальнооздоровчий, культурно-пізнавальний відпочинок, туризм, любительське та спортивне рибальство, полювання тощо;
- обґрунтування і встановлення допустимих антропогенних (рекреаційних) навантажень на території та об'єкти ПЗФ України;
- організація рекламно-видавничої та інформаційної діяльності, екологічної просвіти серед відпочиваючих, туристів у межах

територій та об'єктів ПЗФ України; формування у рекреантів та місцевих жителів екологічної культури, бережливого та гуманного ставлення до національного природного надбання.

Уся територія України характеризується виключно сприятливими природно-кліматичними умовами та наявністю багатих рекреаційних ресурсів для відпочинку, туризму, лікування та оздоровлення населення, але, в той же час, є країною-постачальником туристів на ринку міжнародного туризму. Це актуалізує питання розвитку рекреаційної діяльності.

Розвиток рекреаційної діяльності в Україні допоможе зробити наступне:

- зберегти природну красу унікальних територій;
- знизити пресинг на природне середовище в цілому;
- підвищити грамотність населення та інших природокористувачів в частині експлуатації природного середовища, а також збільшити обсяг знань у школярів і досвід спілкування з природою;
- підвищити ефективність діяльності держструктур у галузі контролю та профілактики екологічних правопорушень;
- створити і систематично поповнювати бази даних про стан природного середовища, екологічні порушення природокористувачами.

Більшість територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) володіють високим рекреаційно-ресурсним потенціалом. Вони є привабливими для організації рекреаційно-туристичної діяльності, яка має бути науково-обґрунтованою та здійснюватися відповідно до чинного природоохоронного законодавства.

Рекреаційні можливості заповідних територій та об'єктів можуть використовуватися тільки як додаткові і підлеглі їх природоохоронним функціям.

Розвиток рекреаційної інфраструктури (*рекреаційна інфраструктура* – сукупність засобів забезпечення організації та здійснення рекреаційної діяльності, а саме: шляхи сполучення, заклади/місця розміщення і харчування, транспортні засоби, еколого-освітні центри, елементи рекреаційного благоустрою тощо) може відбуватися тільки при пріоритетному врахуванні природоохоронних обмежень, і рівень задоволення потреб туристів повинен визначатися саме цими обмеженнями.

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ України може здійснюватися за такими основними видами:

1. Відпочинок:

- загальнооздоровчий відпочинок;
- культурно-пізнавальний відпочинок;
- короткостроковий відпочинок (від 5 – 10 годин до 1 – 2 днів; розбиття наметів і розкладання вогнищ у спеціально обладнаних та відведених для цього місцях).

2. Екскурсійна діяльність – екскурсії (прогулянки) маркованими екологічними стежками, а також на виставки, в музеї, засновниками яких є установи ПЗФ, інші суб'єкти рекреаційної діяльності.

3. Туристична діяльність:

- науково-пізнавальний пішохідний туризм;
- орнітологічний туризм (спостереження за птахами);
- етнографічний туризм (кантрі-туризм) – ознайомлення з народними традиціями, фольклором, побутом, архітектурою та іншими ментальними цінностями місцевого населення;

- лижний, зокрема гірськолижний, туризм (лижні подорожі та прогулянки);

- велосипедний туризм (прогулянки, подорожі на велосипедах);

- кінний туризм (прогулянки, подорожі на конях);

- водний туризм (спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах (рафтинг), подорожі на яхті, катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах);

- спелеотуризм (відвідування печер);

- підводний туризм (підводне плавання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів (дайвінг));

- парапланеризм (прогулянки, подорожі на парапланах), дельтапланеризм (прогулянки, подорожі на дельтапланах), балунінг (прогулянки, подорожі на повітряних кулях).

4. Оздоровлення:

- використання рекреантами природних лікувальних ресурсів ПЗФ з метою відновлення розумових, духовних і фізичних сил людини;

- любительське і спортивне рибальство;

- любительське і спортивне полювання.

Зростаючий попит у сфері рекреаційної діяльності є одним зі стимулів для створення і розвитку територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в першу чергу, національних природних парків. На сьогодні саме ці території, а також регіональні ландшафтні парки, біосферні заповідники є основними об'єктами рекреації в Україні.

13.3 Освітньо-виховна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Сучасне суспільство стоїть перед проблемою гармонійних взаємовідносин із природою, вирішення якої можливе лише за умов досягнення високого рівня екологічної свідомості, культури, освіти та виховання.

В Законі України «Про природно-заповідний фонд України» (ст. 9) відмічено, що «території та об'єкти природно-заповідного фонду ... можуть використовуватися в ... освітньо-виховних цілях», а у ст. 66 зазначеного Закону вказується, що з метою міжнародного співробітництва в галузі охорони та використання заповідних територій організовується спільна еколого-виховна робота.

Еколого-освітня діяльність заповідників і національних природних парків України сьогодні достатньо відпрацьована і здійснюється відповідно до розроблених та затверджених нормативно-правових документів: Положень «Про наукову діяльність заповідників та національних парків України» (1997 р.) та «Про еколого-освітню діяльність заповідників і національних парків України» (1998 р.). Згідно з цими документами усі природоохоронні об'єкти є базою для проведення еколого-освітніх та виховних заходів. При цьому такі природоохоронні об'єкти як заповідники, національні природні парки, зоопарки, ботанічні сади, регіональні ландшафтні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення мають адміністрацію і працівників, що налагоджують еколого-освітню роботу. Інші категорії ПЗФ не мають таких спеціалістів, але використовуються для ведення освітньо-виховної діяльності.

Метою освітньо-виховної діяльності організацій природно-заповідного фонду України є формування нових етичних стосунків людини з природою, сприяння сталому розвитку суспільства та природи, формування екологічної свідомості та екологічної культури всіх верств населення, виховання розуміння сучасних екологічних

і природоохоронних проблем та сприяння їх вирішенню, підтримка природно-заповідної справи широкими верствами населення як необхідної умови виконання ними своїх природоохоронних функцій.

Основний базовий об'єкт проведення освітньо-виховної діяльності на територіях ПЗФ – природне середовище. Саме тут проводяться заняття та інші форми освітньої роботи з населенням.

Виконання та впровадження завдань освітньо-виховної діяльності в заповідних установах здійснюють насамперед працівники відділу екологічної освіти. Також можуть створюватися творчі групи за участю зацікавлених представників державних та недержавних еколого-освітніх структур або надаватися права окремим особам, які співпрацюватимуть відповідно до програм та планів заповідного об'єкта. Відповідальними за планування, виконання та впровадження освітньо-виховних заходів є директор природно-заповідного об'єкта, заступник з наукової роботи, завідувач відділу екологічної освіти.

Напрями освітньо-виховної діяльності є різноманітними. Насамперед це поширення інформації про природоохоронний об'єкт, його цінність та особливості, що здійснюється через роботу із засобами масової інформації при проведенні прес-конференцій, організації радіо-, телепередач, інтернет- та друкованих сторінок, публікацій, надання інтерв'ю, повідомлень тощо. Природоохоронні організації мають право сприяти видавництву, видавати свої чи спільно з іншими установами газети, бюлетені, прес-релізи, додатки до друкованих видань.

До основних форм еколого-виховної роботи на територіях природно-заповідного фонду належать: музеї природи, візит-центри, бібліотеки, «зелені» класи, школи лісництва, гуртки, клуби юних природоохоронців, товариства, мала академія наук, екологічні табори тощо.

Музеї природи. Музеї природи як засіб поширення еколого-освітніх знань створюються для систематичного відвідування, використання під час проведення семінарів, конференцій. Відповідно до змісту експозицій та спрямованості роботи музеї природи мають виконувати функції методичних центрів природоохоронної роботи з населенням, державними, громадськими та молодіжними організаціями.

Основними принципами створення музеїв природи повинні бути: науковість і сучасність (всі експозиції мають відповідати су-

часним вимогам щодо охорони природи, основним напрямом розвитку природно-заповідної справи); лаконічність (потрібно уникати перевантаження експозицій); естетичність (емоційний вплив на відвідувачів); перспективність (висвітлювати не тільки сучасний стан природних ресурсів, рідкісних видів тваринного та рослинного світу, але й перспективи розвитку та заходи щодо вирішення актуальних проблем); регіональність (пропаганда має носити не глобальний характер, а бути конкретною, має урахувувати потреби і проблеми даної місцевості).

До експозиції музею природи рекомендовано включати рубрики: екологічне законодавство, екологічний стан регіону, історія становлення природно-заповідної території, основні напрями та перспективи розвитку регіону, регіональна мережа природно-заповідного фонду, охоронні ландшафти, рослинний і тваринний світ тощо. Особливу увагу в експозиціях рекомендовано звертати на наявність рідкісних видів та тих, що знаходяться під загрозою зникнення і занесених до Червоної книги України, та видів з інших «червоних переліків». Доцільно наголошувати на ролі природоохоронних територій у збереженні навколишнього природного середовища, покращенні екологічної ситуації, позитивному впливі на результативність наукових досліджень, розширенні міжнародної співпраці тощо.

Візит-центри – комплексна структура, що об'єднує різнофункціональні об'єкти: музейну експозицію, лекційно-демонстраційну залу, читальну залу з комп'ютерною технікою, рекреаційний куточок. Завдання візит-центру – продемонструвати цінності заповідного об'єкта, привабити відвідувача різними формами інформування та сприяти комфортному відпочинку людини у візит-центрі. На території візит-центру поширюється безоплатна та платна інформація про цінності об'єкта: фотографії, відеофільми, слайди, буклети тощо. Складовою візит-центру може бути зовнішня експозиція, тобто земельна ділянка, де формується жива колекція флори, фауни, геологічних зразків, екологічний маршрут.

Бібліотеки можуть існувати як самостійні формування чи в комплексі візит-центру, офісу природно-заповідного об'єкта. В них іде накопичення спеціалізованої літератури природоохоронного спрямування, журналів, буклетів, брошур, газет, а також проводиться формування слайдо-, відео- та аудіотек. При бібліотеці може

працювати інтернет-бібліотека. Завдання бібліотеки – надавати послуги не тільки у вигляді опрацювання фондів друкованих матеріалів, але й готувати їх тематичні виставки, проводити зустрічі читачів та науковців, природоохоронців, організувати виїзні виставки книг та інших бібліотечних матеріалів.

«Зелені класи» формуються для проведення еколого-освітніх та виховних заходів на стаціонарно облаштованих майданчиках, де є будівлі для проживання, класи, лабораторії, спостережні вежі, дослідні площі, навчально-наукові маршрути. Школи функціонують круглодобово і сприяють вивченню природних процесів, біорізноманіття, впливів екологічних факторів.

Школи лісництва при заповідних об'єктах формуються на базі лісництв цих об'єктів, де під керівництвом спеціалістів проводяться освітні заходи та практична діяльність з охорони лісу, лісорозведення, лісовідновлення.

Гурток – це самодіяльна група учнів, студентів, інших громадян, які займаються поглибленим вивченням цінностей природно-заповідних територій та об'єктів. Гурткова робота спрямована на самостійне навчання та пізнання, проведення екскурсій, ведення спостережень за природою, дослідів у ній тощо. При цьому обов'язковою є допомога з боку керівника гуртка. Ним може бути як працівник заповідної установи, так і працівники інших закладів. Гурток працює систематично протягом року відповідно до складеного плану. Види гуртків у природно-заповідних установах розрізняються за об'єктом вивчення (ботанічний, зоологічний, геологічний, географічний та інші) за проблематикою своєї діяльності (екологічний, природоохоронний, гурток заповідної справи тощо), за видом діяльності (фотогурток, відео-аудіогрупа, кінолекторій). Кінолекторії є своєрідною формою діяльності, яка представляє відеоінформацію на природоохоронні теми. Вони можуть організовуватися як заповідними об'єктами, так і іншими організаціями для різних верств населення, й можуть проводитися систематично при візит-центрі чи в різних організаціях.

Товариство – самодіяльна організація. Діяльність товариства є різноплановою, але основна мета – сприяти природоохоронній та заповідній справі. Наукові учнівські товариства спрямовують свою діяльність на проведення наукових досліджень природних, історико-архітектурних, культурних цінностей заповідних територій та

розробку заходів щодо їх збереження та відтворення. Науково-педагогічне керівництво товариством можуть здійснювати вчителі, педагоги позашкільних закладів та наукові й педагогічні працівники природно-заповідних установ.

Мала академія наук (МАН) є позашкільним закладом, який об'єднує творчу молодь, що веде навчально-дослідницьку, експериментальну діяльність, використовуючи базу природно-заповідного фонду. Головне завдання МАН – створення умов для творчого самовдосконалення учнівської молоді, залучення її до наукової діяльності, подальший розвиток талановитої та обдарованої молоді, використовуючи нетрадиційні форми навчання і виховання. Організаційно-педагогічне керівництво МАН здійснюють працівники базових та позашкільних закладів.

Екологічні табори проводяться з метою еколого-освітньої діяльності в поєднанні з відпочинком. Учасники мають можливість ознайомитися у природних умовах з рослинним світом, фауною, геологічними та географічними особливостями, історико-архітектурними, археологічними, культовими спорудами, пізнати основи краєзнавчої діяльності. Поряд із цим даються елементарні знання про виживання у природних умовах, основи туристичної діяльності. В екологічних таборах також проводяться розважальні заходи, конкурси, організується різновидовий відпочинок.

До активних заходів еколого-освітньої роботи, що проводяться у природно-заповідних об'єктах, належать: екскурсії, експедиції, польові практики, еколого-туристичні походи, спрямовані на активну самостійну індивідуальну чи групову діяльність у природних умовах для отримання конкретних результатів, підготовки висновків, обґрунтувань. Під час таких заходів набуваються і проявляються вміння та навички, розвивається спостережливість.

Експедиції та польові практики з науковою та освітньо-виховною метою проводяться на території ПЗФ за погодженням з адміністрацією. Проведення їх організують як працівники природно-заповідної установи, так і спеціалісти інших зацікавлених організацій. Для експедицій розробляється маршрут, визначаються цілі і завдання. Експедиції і польові практики проводяться для закріплення теоретичних знань, набуття вмінь та навичок при роботі з об'єктами живої та неживої природи. Базою можуть бути як визначені природні об'єкти, так і дослідні ділянки, колекції тощо. Важли-

вим при проведенні таких видів діяльності є отримання нових знань і підтвердження цінності природи, її вразливості та необхідності для існування людини.

Останнім часом в Україні дедалі більшого поширення набуває проведення масових природоохоронних акцій, кількість яких щороку збільшується. Це такі відомі акції як «Міжнародний день водноболотних угідь» (2 лютого), «День довкілля» (третя субота квітня), «Міжнародний день Землі» (22 квітня), «Всесвітній день захисту навколишнього середовища» (5 червня), «Всесвітній день туризму» (27 вересня), а також «Міжнародний день біорізноманіття», «Марш парків» та інші.

Незважаючи на інтенсивний розвиток рекреаційної та освітньо-виховної діяльності в Україні, що спостерігається в останнє десятиліття, багато світових тенденцій, як і раніше, залишаються непоміченими в нашій країні. Це значною мірою стосується і такого напрямку як екологічний туризм, який набув великого визнання за кордоном кілька десятиліть назад.

При грамотній організації розглянуті види діяльності здатні принести суттєвий дохід у державний бюджет, а за умови успішного розвитку вони можуть зіграти свою роль і у вирішенні сучасної соціально-екологічної кризи.

Контрольні запитання та завдання

1. Сформулюйте головну мету ведення Літопису природи.
2. Вкажіть категорії природно-заповідного фонду, які зобов'язані вести Літопис природи відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України».
3. Розкрийте змістовну структуру Літопису природи.
4. Які показники беруться до уваги при розробці природоохоронних рекомендацій щодо поліпшення екологічного стану природно-заповідних територій?
5. Назвіть установи природно-заповідного фонду України, які організовують і здійснюють рекреаційну діяльність.
6. Розкрийте передумови, необхідні для ефективного здійснення рекреаційної діяльності.
7. Назвіть переваги розвитку рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

8. Вкажіть основні види рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

9. Сформулюйте головну мету освітньо-виховної діяльності установ природно-заповідного фонду України.

10. Вкажіть основні форми еколого-виховної діяльності установ природно-заповідного фонду.

Завдання для самопідготовки

Використовуючи інформаційні джерела, знайдіть ситуативні приклади успішного розвитку рекреаційної та освітньо-виховної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

ТЕМА 14. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ УКРАЇНИ

План

14.1 Поняття, функції і методи управління природно-заповідним фондом України

14.2 Механізми фінансового забезпечення функціонування установ природно-заповідного фонду

14.3 Екологічне оподаткування та інвестування територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Створення й функціонування будь-якого об'єкта природно-заповідного фонду органічно взаємопов'язані з діяльністю як окремого індивіда (посадової особи, члена громадського об'єднання), так і їх системних утворень, організацій (управлінь екології та природних ресурсів, науково-дослідних інститутів). Більше того, виникнення конкретного заповідника, заказника чи іншого заповідного об'єкта є наслідком лише цілеспрямованої, послідовної діяльності органів законодавчої, виконавчої влади, громадськості. Логіка ефективних управлінських дій вимагає максимального підвищення продуктивності використання природного капіталу та постійного нарощування інвестицій у збільшення його відновлювальної частини. Ядром відновлювального природного капіталу будь-якої нації є її природно-заповідний фонд.

Виведення установ природно-заповідного фонду (ПЗФ) України на економічну та фінансову стабільність і забезпечення при цьому сталого розвитку їх територій можливе лише за умови вдосконалення фінансово-економічного механізму охорони, збереження, використання і відтворення ПЗФ.

14.1 Поняття, функції і методи управління природно-заповідним фондом України

Поняттям державного управління в галузі заповідної охорони природи охоплюються такі види діяльності:

- видання регуляторних документів (підзаконних нормативних актів і актів застосування права);
- вивчення й облік стану заповідних об'єктів і комплексів;
- планування збереження, відновлення й поліпшення природно-заповідного фонду;

- здійснення оперативних заходів;
- контроль і нагляд;
- боротьба з порушеннями законодавства про заповідну охорону природи.

У Законі України «Про природно-заповідний фонд України» визначено органи, що здійснюють управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, а саме:

1. центральний орган виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки, заповідної справи, а також гідрометеорологічної діяльності;
2. спеціальні підрозділи цього центрального органу виконавчої влади та його територіальні органи;
3. адміністрації територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
4. підприємства, установи та організації, у віданні яких перебувають ці території та об'єкти;
5. об'єднання громадян.

Управління природно-заповідним фондом – це складна система з внутрішньою будовою, утворена з таких елементів як суб'єкт управління, управлінський вплив та об'єкт управління.

Аналіз праць вчених, які досліджували управлінські відносини у сфері навколишнього природного середовища, законодавства про природно-заповідний фонд України, дозволяє виділити такі основні функції управління природно-заповідним фондом: *прогнозування, планування, організація, координація, контроль, облік.*

Функції управління природно-заповідним фондом становлять собою обов'язкову діяльність державних органів і можливої – громадськості, що здійснюється у межах, формах і методами, визначеними нормами права, задля ефективного досягнення запланованого результату управління.

Ефективне функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму;
- організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових засад їх збереження та ефективного використання;

- забезпечення додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз;
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;
- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення і пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері;
- здійснення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Статтею 44 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» зазначається, що ефективна організація та функціонування природно-заповідного фонду забезпечуються на основі використання *методів*:

- економічного обґрунтування організації та розвитку природно-заповідного фонду;
- економічної оцінки територій та об'єктів природно-заповідного фонду, ведення їх кадастру;
- диференційованого визначення джерел і нормативів фінансування організації та функціонування природно-заповідного фонду;
- надання відповідним підприємствам, установам та організаціям, що забезпечують функціонування природно-заповідного фонду, податкових та інших пільг;
- компенсації у встановленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про природно-заповідний фонд.

Таким чином, управлінню природно-заповідним фондом властиві *методи переконання, примусу та економічного стимулювання*.

Зазвичай серед форм державно-управлінської діяльності виділяють дві групи – *правові*, шляхом яких фіксуються управлінські рішення та дії, що мають юридичне значення (встановлення і застосування правових норм), та *організаційні* форми, пов'язані з вико-

нанням певних колективних або індивідуальних дій (оперативно-організаційних і матеріально-технічних операцій).

Правові засади організації, охорони, більш ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів та об'єктів, управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду визначено Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та рядом інших законодавчих і підзаконних актів.

П'ятий всесвітній конгрес особливо охоронних територій (Дурбан, 2003 рік) у рекомендаціях, адресованих національним урядам і громадянському суспільству, визначив: «Визнати значення управління як ключового фактора особливо охоронних територій і забезпечити раціональне управління всіма їх типами в ХХІ столітті». Саме з цих позицій необхідно вирішувати давно поставлену самою природою і суспільством проблему.

14.2 Механізми фінансового забезпечення функціонування установ природно-заповідного фонду

Основними джерелами фінансування капітальних і поточних витрат ефективного функціонування природно-заповідних установ є:

- кошти з державного та місцевих бюджетів;
- власні кошти, отримані від ведення дозволених законодавством видів діяльності;
- кошти позабюджетних фондів;
- кошти землевласників і землекористувачів, у розпорядженні яких знаходяться території та об'єкти ПЗФ;
- кошти приватного сектора;
- кошти спонсорів та донорів.

Фінансування установ природно-заповідного фонду України здійснюється із загального фонду державного бюджету за визначеними бюджетними програмами через головних розпорядників бюджетних коштів. Державний бюджет України забезпечує утримання установ ПЗФ у середньому на 40 – 50 % від потреби необхідних коштів.

Обсяг фінансування із загального фонду державного бюджету на утримання установ ПЗФ становить 0,06 – 0,07 % у загальному обсязі бюджетних видатків держави і протягом багатьох останніх років залишається недостатнім.

За структурою видатків, передбачених на утримання установ ПЗФ, левову частку становлять видатки на оплату праці.

При такому бюджетному фінансуванні питання ефективного розвитку заповідної справи не може стояти. І навіть такий низький рівень видатків не завжди фінансується в передбачених обсягах.

Установи та об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення, землевласниками та користувачами яких є органи місцевого самоврядування, підприємства, організації тощо, фінансуються за рахунок місцевих бюджетів та коштів землекористувачів за залишковим принципом, а в більшості випадків не фінансуються взагалі.

Поповнення власних коштів ПЗФ може здійснюватися, перш за все, за рахунок використання цінних об'єктів природи як своєрідних музеїв, проведення еколого-культурних заходів, пропаганди ідей екології, а також прибутку, одержаного від розповсюдження і подальшого збагачення цінних видів рослинного і тваринного світу. Важлива роль в умовах ринкової економіки відводиться «продукції» ПЗФ як особливому виду товарів, екологічних і соціальних послуг, реалізація яких повинна складати вагомую частку власних фінансових ресурсів.

Власні кошти природно-заповідних установ формуються також за рахунок надання платних послуг відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1913 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду» та змінами до неї відповідно до Постанови від 2 червня 2003 р. № 827 «Про внесення змін до переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду».

Ці постанови закладають нормативно-правові засади впровадження ефективного механізму фінансово-економічного регулювання і стимулювання розвитку рекреаційно-туристичної галузі й особливо екологічного туризму. Впровадження постанов дає шанс для природно-заповідних установ покращити свій фінансовий стан та забезпечити розвиток туристично-рекреаційних інфраструктур.

До платних послуг, які можуть надаватися установами ПЗФ, відносяться:

І. Послуги, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду згідно з їх функціональними повноваженнями (послуги, пов'язані із забезпеченням здійснення рекреа-

ційної діяльності; організацією та проведенням освітньо-виховних і природоохоронних заходів; послуги, пов'язані з науково-дослідницькою діяльністю).

II. Послуги, які можуть надаватися бюджетними установами у сфері господарської діяльності (послуги, пов'язані зі створенням умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності; фотопослуги, послуги із проведення громадянами та організаціями відео-, кіно- та телевізійних зйомок; користування автостоянками, пристанями (причалами); рекламно-видавнича діяльність; ветеринарні профілактичні та лікувальні послуги; реалізація тварин та їх продукції, складових частин зоологічних колекцій; збирання та реалізація лікарських рослин, трав, ягід, грибів; вирощування та реалізація рослин, саджанців, сіянців, насіння; реалізація продукції підсобних господарств; реалізація деревини та виробів з неї (сувенірів, столярних виробів); виготовлення та реалізація предметів декоративно-прикладного мистецтва; послуги з надання у користування автотранспортних засобів, обладнання, майна, інструментів, що належать установам природно-заповідного фонду).

Усі кошти, які отримують установи природно-заповідного фонду від надання платних послуг, спрямовуються на покриття потреби у поточних видатках, які не забезпечені загальним фондом Державного бюджету.

Основну частку надходжень установи природно-заповідного фонду, наприклад, в системі Мінприроди України отримують від реалізації деревини та виробів із неї. Так, у 2008 році вона становила 81,8 % від загального обсягу надходжень.

З року в рік спостерігається, хоч і незначне, але збільшення частки надходжень від рекреаційної, еколого-освітньої та наукової діяльності.

В основному це зростання відбувається за рахунок розвитку рекреації в установах природно-заповідного фонду, проведення екскурсій, розміщення проживаючих тощо.

Із загального переліку платних послуг, які можуть надаватися установами природно-заповідного фонду, обмежено використовуються можливості щодо надання наступних послуг:

- послуги, пов'язані з науково-дослідницькою діяльністю щодо збереження біорізноманіття, проведення експертизи та лабораторних аналізів;

- фотопослуги, послуги із проведення громадянами та організаціями відео, кіно- та телевізійних зйомок;
- перевезення туристів, відпочиваючих; користування автостоянками, пристанями (причалами);
- розміщення, проживання відпочиваючих;
- рекламно-видавнича діяльність;
- реалізація тварин, що утримуються на територіях ПЗФ, їх продукції та частин, складових частин зооколекцій;
- збирання та реалізація лікарських рослин, трав, ягід, грибів;
- збирання та реалізація рослин і рослинної продукції як складових частин гербарних матеріалів, ресурсів для косметичної та фармацевтичної промисловості;
- виготовлення та реалізація предметів декоративно-прикладного мистецтва.

Це зумовлено тим, що в установах ПЗФ низький рівень матеріально-технічного забезпечення, відсутнє відповідне обладнання для проведення науково-дослідних робіт, відсутня налагоджена рекреаційна інфраструктура, недостатня кількість та низький рівень кадрової підготовки працівників, які займаються рекреаційною та еколого-освітньою діяльністю.

Існує проблема відсутності адаптованої до ринкових умов стратегії розвитку рекреаційної галузі і відповідної системи, інфраструктури, інформаційної бази, умов для розвитку рекреації на основі і за участі установ природно-заповідного фонду, системи залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій і, як наслідок, – системи альтернативного фінансування розвитку рекреації на природоохоронних територіях.

Власні кошти установами ПЗФ можуть поповнюватись і за рахунок зборів за вхід в окремі спеціально обладнані для відпочинку ділянки та в'їзд автомобілів на територію ПЗФ, орендної плати за проведення фестивалів, ярмарків і благодійних акцій, за використання іншими суб'єктами господарської діяльності символіки природно-заповідної установи, благодійних внесків тощо.

Аналіз фінансового забезпечення установ ПЗФ загальнодержавного значення, таких як дендропарки «Софіївка», «Олександрія», «Тростянець», Карпатський національний природний парк, показав, що їх функціонування здійснюється за рахунок бюджетного фінансування та власних або спеціальних коштів.

Досить непоганий фінансовий стан зазначених установ пояснюється, по-перше, їх винятковістю, адже це одні з найкращих об'єктів ПЗФ в Україні, відомі і за її межами, а по-друге, певним рівнем розвитку їх рекреаційних інфраструктур. Так, наприклад, рекреаційна інфраструктура і сфера обслуговування відвідувачів Національного дендрологічного парку «Софіївка» складається з розгалуженої дорожньо-алейної системи, автостоянок, готелю, ресторану, кафе, музею, магазину квітів, акванарію. До того ж установою надаються екскурсійні послуги на шести мовах, а також послуги з катання на катамаранах, човнах, кареті, конях тощо. Саме завдяки цьому «Софіївка» на 72,1 – 74,3 % забезпечує свою діяльність за рахунок власних коштів. Для інших досліджуваних установ характерний дещо нижчий відсоток власних коштів, а для самостійного вибору установою напрямів розвитку її обслуговуючої інфраструктури саме ці надходження мають вирішальне значення.

Дещо різними є джерела надходжень власних коштів по окремих парках і залежать вони перш за все від розвиненості інфраструктури послуг для відвідувачів.

Враховуючи вагоме культурне, наукове, рекреаційне, історичне та інші значення досліджуваних установ, а також стрімко зростаючий протягом останніх років рівень відвідуваності парків населенням, саме їх послуги мають забезпечувати основну вагу надходжень власних коштів.

Слід підкреслити, що об'єкти вищої категорії заповідання, особливо на перехідному етапі, не зможуть обійтись без державної фінансової підтримки. Держава повинна гарантувати матеріально-технічне забезпечення потреб природно-заповідних територій та об'єктів, що вилучені зі спеціального використання. Значна частка державного фінансування повинна спрямовуватись перш за все на розширення мережі ПЗФ, покращання якісного стану його територій та підвищення рівня екологічної безпеки.

Фінансове забезпечення буферних (охоронних) зон заповідників, враховуючи, що режим господарювання в них мало відрізняється від традиційного, переважно можливе на госпрозрахунковій основі. Джерелом власних коштів тут можуть бути ресурси природи, що використовуються в межах лімітів, встановлених за даними землевпорядкування, лісовпорядкування та спеціальних досліджень, необхідність в яких виникає при розробленні схем розвитку об'єктів

ПЗФ. Буферні зони заповідників є об'єктами інтенсивного природо-користування, зокрема, земельними, лісовими ресурсами, продуктами побічного користування лісу, мінерально-сировинними ресурсами, біоресурсами водного промислу, спорудами господарського призначення. Напрями й обсяги використання даних ресурсів встановлюються відповідно до вимог діючих галузевих інструктивних положень і рекомендацій.

Буферні зони, вилучені із господарського користування, переважно фінансуються за рахунок бюджетних та позабюджетних фондів.

Рекреаційні зони національних природних парків та окремі ділянки, які не вилучені із господарського користування біосферних заповідників, фінансуються, як правило, на комерційних засадах. В таких зонах за рахунок спеціального використання кожного окремо взятого об'єкта природи формуються власні кошти, виходячи із лімітів і специфіки рекреаційної діяльності.

Дохід від використання рекреаційних зон національних природних парків та окремих ділянок біосферних заповідників, як свідчить досвід, нерідко перевищує витрати на їх утримання. Тому подальший розвиток рекреації потребує формування нового механізму функціонування госпрозрахункових відносин, відпрацювання механізму стимулювання роботи і ефективного використання ресурсів, розгортання економічного змагання між об'єктами за одержання державного замовлення на конкурсній основі, формування ефективного внутрішнього госпрозрахунку як основної умови для переходу рекреаційної зони і загалом всього ПЗФ на економічні методи господарювання та управління.

Фінансування ботанічних садів, дендрологічних і зоологічних парків доцільне на змішаній основі – бюджетній і госпрозрахунковій. Тут також є певні можливості для формування власних коштів, зокрема за рахунок використання ділянок науково-культурного, рекреаційного і господарського призначення. Покриття нестачі коштів для збереження таких об'єктів та проведення необхідних природоохоронних заходів здійснюється за рахунок бюджету та позабюджетних фондів.

Витрати, пов'язані із забезпеченням режиму охорони заказників, пам'яток природи і заповідних урочищ, а також парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, здійснюються за рахунок організацій, підприємств, інших землекористувачів і землевласників, на території яких вони знаходяться.

Таким чином, для фінансового оздоровлення установ ПЗФ важливо збільшувати частку доходів від надання платних послуг у рекреаційній, туристичній, лікувально-оздоровчій, експертній, освітній, науковій, інформаційній сферах, а також від проведення екскурсійної, музейної, бібліотечної та інших видів діяльності. Разом з цим необхідно враховувати, що ресурси ПЗФ – це державний екологічний ресурс стратегічного призначення. Тому фінансування, яке забезпечить його збереження, має контролюватися державою. Для особливо цінних заповідних територій, що містять в собі унікальні природні цінності, повинна бути визначена стабільна основа фінансування на міжнародному рівні.

14.3 Екологічне оподаткування й інвестування територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Вдосконалення механізму оподаткування ПЗФ. При вдосконаленні механізму оподаткування ПЗФ акцент доцільно зміщувати на дієву систему екологічного оподаткування, яка б мала виразну мотиваційно-стимулюючу спрямованість. Такі податки екологічного спрямування як плата за спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ, збір за забруднення навколишнього природного середовища, плата за землю до цього часу мають суто формальний характер, ігноруючи регулювальну, обмежувальну та стимулюючу функції.

На сьогодні не всі ресурси цінних об'єктів природи є платними. Не оподатковуються землі ПЗФ, занижені нормативи плати за використання ресурсів у буферних зонах заповідників і національних парків, безкоштовно проводяться спеціальні види досліджень в об'єктах вищої категорії заповідання. У діючих цінах на продукцію (послуги) ПЗФ не враховуються їх якісні характеристики, корисність, дефіцитність. Разом з тим додатковий продукт, що створюється за рахунок ПЗФ (внаслідок виконання екологічних, лікувально-оздоровчих, санітарно-гігієнічних функцій тощо), привласнюється суміжними галузями (сільське, водне господарство, сфера обслуговування).

Реформування фінансово-економічного механізму передбачає встановлення реальної еколого-економічної оцінки природно-заповідних ресурсів як первинної інформаційної основи для розрахунку ставок і формування інструментів впливу. На основі такої

оцінки повинні формуватися нормативи плати за спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ. Визначена таким чином плата матиме не формальний характер, як це є на даний момент, а забезпечуватиме реальне відтворення ресурсів після їх використання.

Еколого-економічну оцінку природно-заповідних ресурсів, з метою подальшого формування нормативів плати за їх спеціальне використання, слід розглядати конкретно по відношенню до кожного з видів природних ресурсів (послуг) з урахуванням місцевих можливостей, територіальних особливостей та ряду інших чинників: якісного та кількісного стану ресурсів, їх поширення, цінності, дефіцитності, унікальності, винятковості, цільового призначення, можливості відтворення, доступності під час експлуатації, комплексності та продуктивності, вартості реалізації послуг, частки витрат на їх утримання та відповідні природоохоронні заходи.

Доцільним є введення спеціальних обов'язкових платежів за проїзд автотранспорту територіями ПЗФ з диференціацією сум як за рівнем заповідання категорій ПЗФ, так і за рівнем шкідливих викидів автотранспорту в атмосферу. Кошти, отримані від екологічного збору за проїзд автотранспорту територіями ПЗФ, повинні спрямовуватися на природоохоронні та протипожежні заходи, створення туристичної та сервісної інфраструктур, утримання екологічних пунктів, для проведення науково-дослідних робіт.

Вдосконалення податкового механізму передбачає також узгодження невідповідностей статей з пільгового екологічного оподаткування ПЗФ, передбачених Законом України «Про природно-заповідний фонд України», з чинним законодавством про оподаткування, без чого важливі законодавчі положення про пільгове оподаткування не набувають чинності.

Інвестиційна політика щодо територій і об'єктів ПЗФ. Загалом природно-заповідна галузь, за винятком рекреаційного використання територій ПЗФ, не є привабливою для інвесторів. Більшість установ ПЗФ є бюджетними, неприбутковими, а окремі з них – науково-дослідними. Останні здійснюють фундаментальні дослідження та прикладні розробки.

Фундаментальні дослідження як такі, що мають теоретичний, пошуковий характер і спрямовані на наукові відкриття, є досить ризикованими у плані одержання конкретних позитивних результатів,

тому їх фінансування здійснюється за рахунок коштів державного бюджету або спеціальних цільових фондів (як державних, так і недержавних). Фінансування прикладних досліджень, які проводяться з метою впровадження наукових відкриттів у практику і є значно більш прогнозованими, може здійснюватися за рахунок інших джерел, у тому числі коштів замовника.

Досить перспективним напрямом для інвестицій, особливо у зв'язку зі зростанням мобільності населення та його прагненням до розширення свого географічного, краєзнавчого та етнографічного кругозорів, є рекреаційне використання територій та об'єктів ПЗФ. Інвестиції, як внутрішні, так і зовнішні, сприяли б розбудові сервісної рекреаційно-туристичної інфраструктури, покращанню рівня матеріально-технічної бази, підвищенню рівня сервісу, виходу окремих територій та об'єктів ПЗФ на міжнародну арену.

Головним інвестором у цій сфері повинна виступити держава. Тут необхідна допомога у вигляді бюджетного фінансування, надання пільгового кредитування, впровадження пільгового оподаткування, безкоштовного виділення земель під будівництво об'єктів стаціонарної рекреації.

Разом з тим для цільового фінансування розбудови рекреаційної інфраструктури установ ПЗФ повинні залучатись кошти високорентабельних підприємств інших секторів економіки, кошти приватного сектора, спонсорів і донорів, різних позабюджетних фондів. При цьому важливо, щоб відношення між спонсорами й отримувачами коштів будувались на добровільній основі і набували форми контрактів, а виділення коштів, наприклад, з боку високорентабельного підприємства або приватної особи, не знижувало бюджетних асигнувань держави.

Велика увага повинна приділятися залученню іноземних інвесторів, котрі можуть вкласти кошти у вигляді найсучаснішого обладнання, устаткування. Для цього також необхідна підтримка держави, надання гарантій для іноземних інвесторів.

Для залучення інвестицій у створення рекреаційних продуктів установи ПЗФ можуть більш ефективно використовувати механізм здачі в оренду земельних ділянок, об'єктів, будинків і споруд, а також екологічних стежок і туристських маршрутів. Це особливо доцільно відносно туристичних баз та інших будівель, які утримуються на балансі установ ПЗФ, але перебувають в аварійному стані і

потребують значних витрат на переустаткування й підтримку в належному стані, що негативно позначається на рентабельності рекреаційної діяльності таких установ.

Стимулювання підприємницької активності місцевого населення відбувається шляхом інформування про можливості бізнесу в сфері рекреації на території ПЗФ, а також безпосередньо шляхом залучення місцевих жителів до обслуговування відвідувачів територій ПЗФ в рамках окремих спільних проектів. До стимулюючих заходів також відносяться введення пільг у сфері оподаткування, реалізація навчальних програм і програм технічної допомоги, пільгове кредитування.

Створення умов для розвитку рекреації на території ПЗФ та поряд неможливе без активної позиції регіональних і місцевих органів влади. Місцеві органи влади повинні бути зацікавлені в розвитку рекреації більше, ніж самі установи ПЗФ, адже розвинута рекреаційна інфраструктура допомагає створювати нові, відносно добре оплачувані робочі місця в умовах безробіття і низького рівня грошових доходів населення, особливо сільського.

У сфері рекреації потрібно погоджувати стратегію розвитку природно-заповідної установи з планами регіональних (обласних) органів влади у сфері рекреаційної діяльності і туризму. Це може дозволити залучити додаткові фінансові ресурси в інфраструктуру природно-заповідної установи і налагодити тісніші контакти з регіональними органами влади, суб'єктами підприємницької діяльності.

На місцевому рівні необхідно формувати партнерство з місцевими органами влади шляхом їх залучення до діяльності науково-технічних та координаційних рад, а також до створення і впровадження Проекту організації території, охорони, використання та відтворення природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ. Органи місцевого самоврядування у співдружності із природно-заповідними установами і структурами з підтримки підприємництва можуть розробити навчальні програми для місцевого населення, забезпечити пільгове фінансування спільних проектів у сфері рекреації, посприяти у формуванні ринку сільськогосподарської продукції для подальшої реалізації відпочиваючим, забезпечивши, таким чином, сільському товаровиробнику істотне збільшення місцевого ринку збуту.

Забезпечення фінансово-економічного розвитку установ природно-заповідного фонду буде сприяти поліпшенню якості навколишнього природного та соціально-економічного середовищ.

Контрольні запитання та завдання

1. Вкажіть основні види діяльності, які знаходяться у сфері державного управління природно-заповідним фондом.

2. Охарактеризуйте головні елементи системи управління природно-заповідним фондом.

3. Розкрийте основні функції управління природно-заповідним фондом.

4. Вкажіть шляхи забезпечення функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

5. Дайте визначення поняттю «управління природно-заповідним фондом».

6. Назвіть основні елементи фінансово-економічного механізму ПЗФ.

7. Визначте основні джерела фінансування капітальних і поточних витрат установ ПЗФ.

8. Визначте основні платні послуги, що можуть надаватися установами ПЗФ.

9. Охарактеризуйте передумови, що впливають на обмежене надання платних послуг установами ПЗФ.

10. Розкрийте шляхи фінансового оздоровлення установ природно-заповідного фонду.

Завдання для самопідготовки

Використовуючи інформаційні ресурси, необхідно проаналізувати перспективи реалізації «Національної стратегії зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Гринчишин Н.М. Природно-заповідна справа : навч. посіб. / Н.М. Гринчишин. – Львів: ЛДУБЖД, 2008. – 224 с.
2. Грищенко Ю.М. Основи заповідної справи : навч. посіб. для студентів спеціальності «Екологія та охорона навколишнього середовища» / Ю.М. Грищенко – Рівне: Вид-во РДТУ, 2000. – 234 с.
3. Давиденко В.М. Заповідна справа : навч. посіб. / В.М. Давиденко. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 140 с.
4. Екологічне законодавство України. – Х. : ТОВ «Одісей», 2002. – 928 с.
5. Заповідна справа : навч. посіб. / Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, В.Д. СОЛОДКИЙ, Ю.Г. МАСІКЕВИЧ [та ін.]. – Харків: НТУ «ХП», 2002. – 240 с.
6. Заповідна справа в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К. : Географіка, 2003. – 306 с.
7. Иванов А.Н. Охраняемые природные территории : учеб. пособие / А.Н. Иванов, В.П. Чижова. – М. : Изд-во Моск. унта, 2003. – 119 с.
8. Ковальчук А.А. Заповідна справа : наук.-довід. вид. / А.А. Ковальчук. – Ужгород : «Ліра», 2002. – 312 с.
9. Лысенко И.О. Охрана природы и заповедное дело (курс лекций) : учебное пособие / И.О. Лысенко, Д.С. Салпагаров. – Ставрополь : АГРУС. – 2006. – 344 с.
10. Петрина Н.В. Заповідна справа : конспект лекцій у схемах і таблицях / Н.В. Петрина. – К. : Центр ІТ, 2007. – 116 с.
11. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа : навч. посіб. / С.Ю. Попович. – К. : Арістей, 2007. – 480 с.
12. Природно-заповідний фонд України: території та об'єкти загальнодержавного значення / Гол. ред. К.М. Ситник. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2009. – 332 с.
13. Природно-заповідний фонд Харківської області // О.В. Клімов, О.Г. Вовк, О.В. Філатова. – Х. : Райдер, 2005. – 304 с.
14. Реймерс Н.Ф. Особо охраняемые природные территории / Н.Ф. Реймерс, Ф.Р. Штильмарк. – М. : Мысль, 1978. – 298 с.

15. Решетюк О.В. Заповідна справа: теорія та практика : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / О.В. Решетюк. – Чернівці: Рута, 2007. – 100 с.
16. Решетюк О.В. Заповідна справа: теорія та практика : навч.-метод. посіб. Ч. 2 / О.В. Решетюк. – Чернівці: ЧНУ, 2008. – 232 с.
17. Секком П. Учебное пособие для управления охраняемыми территориями : учеб. пособие / П. Секком. – Кембридж, 2003. – 116 с.
18. Сівак В.К. Заповідна справа : навч. посіб. / В.К. Сівак, В.Д. Солодкий. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 208 с.
19. Фурдичко О.І. Заповідна справа в Україні : підручник / О.І. Фурдичко, В.К. Сівак, В.Д. Солодкий. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 336 с.
20. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем (концептуальні підходи, практична реалізація) : монографія / Л.П. Царик. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2009. – 320 с.

Додаткова:

1. Андрієнко Т.Л. Наукові дослідження територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Літопис природи / Т.Л. Андрієнко // Заповідна справа Україні. – К. : Географіка, 2003. – С. 183-188.
2. Арсеньєва Е.И. Экотуристский потенциал особо охраняемых природных территорий и проблемы его использования [Электронный документ] / Е.И. Арсеньєва, А.С. Кусков. – Режим доступа: http://tourlib.net/statti_tourism/arsenjeva6.htm
3. Бєвзенко В.М. Управління природно-заповідним фондом України (організаційно-правові питання) : монографія / В.М. Бєвзенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 268 с.
4. Биogeография : учебник / Г.М. Абдурахманов, Д.А. Криволицкий, Е.Г. Мяло [и др.]. – М. : Академия, 2003. – 480 с.
5. Ботанічні сади і дендрологічні парки вищих навчальних закладів [Електронний документ] / Л.Н. Андрєєв, М.Н. Бер, А.А. Єгоров [та ін.]. – Режим доступу: hb.karelia.ru/hb3/1.pdf
6. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине / В.Е. Борейко. – Киев : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 272 с.

7. Борейко В.Е. Етика и менеджмент заповідного дела / В.Е. Борейко. – К. : Логос, 2005. – 327 с.
8. Варивода Є.О. Конструктивно-географічні основи управління природно-заповідним фондом в межах адміністративних районів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / Є.О. Варивода. – Х., 2009. – 20 с.
9. Гірний Б.М. Еколого-економічні аспекти розвитку ПЗФ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. е. наук : спец. 08.00.06. «Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища» / Б.М. Гірний. – К., 2008 – 21 с.
10. Герасименко Я. Правова охорона природно-заповідного фонду України / Я. Герасименко // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4. – С. 266-271.
11. Гриневецький В.Т. До обґрунтування основних понять і методології досліджень ландшафтного різноманіття в Україні / В.Т. Гриневецький // Український географічний журнал. – 2000. – №2. – С. 8-13.
12. Гродзинський М.Д. Збереження та відтворення ландшафтного різноманіття в контексті сталого розвитку / М.Д. Гродзинський, П.Г. Шищенко // Заповідна справа в Україні. – 1998.– Т.4.– Вип. 1.– С. 3-7.
13. Довідник з питань економіки та фінансування природокористування і природоохоронної діяльності / В. Шевчук, М. Пилипчук, Н. Карпенко [та ін.]. – К.: Геопринт, 2000. – 412 с.
14. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля / А.О. Андрусевич, Н.І. Андрусевич, З.Я. Козак. – Львів, 2009. – 203 с.
15. Дуднікова І.І. Концепція заповідної справи: сутність, значення, основні тенденції становлення і формування / І.І. Дуднікова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2012. – № 50. – С. 231-242.
16. Екологічна мережа Харківської області / О.В. Клімов, О.В. Філатова, Г.С. Надточій [та ін.]. – Харків, 2008. – 168 с.

17. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
18. Експрес-оцінка стану територій природно-заповідного фонду України та визначення пріоритетів щодо управління ними / Б.Г. Проць, І.Б. Іваненко, Т.С. Ямелинець, Е. Станчу. – Львів : Гриф Фонд, 2010. – 92 с.
19. Заповідники мира / авт. ст. Б.А. Алексеев [и др.], гл. худож. Т. Евсеева, фот. А. Мироненко [и др.]; гл. ред. М. Аксенова. – М. : Мир энциклопедий Аванта+, 2007. – 184 с.
20. Звіт про виконання загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України за 2011 рік [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: www.menr.gov.ua
21. Зелена книга України / під заг. ред. чл.-кор. НАН України Я.П. Дідуха – К. : Альтерпрес, 2009. – 448 с.
22. Зелена книга України: якою їй бути? / під заг. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка. – Київ : Академперіодика, 2002. – 35 с.
23. Кобеньок Г.В. Збереження біорізноманіття, створення екомережі та інтегроване управління річковими басейнами : посіб. для вчителів і громад. природоохорон. організ. / Г.В. Кобеньок, О.П. Закорко, Г.Б. Марушевський – К. : Wetlands International Black Sea Programme, 2008. – 200 с.
24. Ковтун О.М. Законодавство України про охорону природно-заповідного фонду: становлення, сучасний стан, проблеми реформування / О.М. Ковтун // Адвокат. – 2008. – № 2. – С. 21-24.
25. Концепція управління екологічною освітою в об'єктах природно-заповідного фонду (основні засади та принципи). – К. : Фітосоціоцентр, 2002. – 22 с.
26. Кукурудза М.М. Менеджмент національних парків : навч. посіб. / М.М. Кукурудза. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 127 с.
27. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко // Укр. географ. журн. – 2003. – № 1. – С. 16-20.

28. Мельничук О.І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини : монографія / О.І. Мельничук. – К. : Наукова думка, 2008. – 284 с.
29. Методичні матеріали щодо створення та проектування територій ПЗФ України [Електронний документ]. – Режим доступу: www.dnu.dp.ua
30. Мудрак О.В. Науково-методичні принципи і підходи формування екологічної мережі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuiv.gov.ua
31. Науковий та методичний контекст концепції стратегії розвитку природно-заповідної справи / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, С.Ю. Попович // Заповідна справа в Україні. – 2002. – Т. 8. – Вип. 1. – С. 1-14.
32. Національний атлас України / Нац. акад. наук України ; гол. редкол. Б.Є. Патон ; відп. ред. Л.М. Веклич ; наук. ред. П.Ю. Гриценко ; ред. І.О. Європіна [та ін.] ; картографи М.В. Беляк [та ін.] ; літ. ред. О.І. Зуб [та ін.] ; пер. англ. О.А. Герасимчук ; О.К. Підшибіткіна. – К. : ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с.
33. Особливості Українських заповідників та проблеми підтримання біорізноманіття в заповідних екосистемах / М.Г. Чорний // Заповідна справа в Україні. – Т. 14. – Вип. 1. – 2008. – С. 2-4.
34. Панъевропейская стратегия в области биологического и ландшафтного разнообразия : материалы междунар. конф. министров [«Окружающая среда для Европы»]. – София, 1995. – 24 с.
35. Правове регулювання заповідної справи в Україні : спец. зібрання законодав. док.) ; упоряд.: Ю.Г. Масікевич, Я.І. Мовчан, П.М. Цицима. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 816 с.
36. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование / сост. А.М. Маринич, В.М. Пащенко, П.Г. Шищенко ; отв. ред. А.М. Маринич. – Киев : Наук. думка, 1985. – 224 с.
37. Програма Літопису природи для заповідників та національних природних парків ; за заг. ред. Т.Л. Андрієнко. – К. : Академперіодика, 2002. – 103 с.

38. Проект національної стратегії зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України [Електронний документ] / ГЕФ, ПРООН в Україні, Державна служба заповідної справи. – Режим доступу: www.pzf.org.ua
39. Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки : закон України від 21 вересня 2000 року № 1989-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – N 47. – Ст. 405.
40. Про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції : закон України від 7 вересня 2005 р. № 2831-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 547.
41. Про екологічну мережу України : закон України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 502.
42. Рекомендації щодо порядку оголошення заказників, заповідних урочищ та пам'яток природи на території водноболотних угідь та малих річках [Електронний документ] / О. Гуцал. – Режим доступу: <http://uarivers.net>
43. Розбудова екомережі України: програма розвитку ООН. Проект «Екомережі» : зб. наук. праць ; наук. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. – Київ, 1999. – 127 с.
44. Руководящие принципы формирования Общеввропейской экологической сети : сб. науч. материалов ; под ред. Н.А. Соболева. – М. : ЦОДП, 2000. – Вып. 4: Информ. материалы по эколог. сетям. – 32 с.
45. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації / [уклад. : Т.Л. Андрієнко (голов. ред.), В.А. Онищенко, М.Л. Клєстов та ін.]. – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 60 с.
46. Створення об'єктів і територій природно-заповідного фонду [Електронний документ] / І.Ю. Парнікоза, О.В. Василюк. – Режим доступу: <http://pryroda.in.ua>
47. Стеценко М. До питання удосконалення системи управління установами природно-заповідного фонду України / М. Стеценко // Рідна природа. – 2008. – С. 8-10.
48. Сучасна наука природно-заповідної галузі: від ідеї до практики / М.П. Стеценко, С.Ю. Попович // Заповідна справа в

- Україні на межі тисячоліть (сучасний стан, проблеми і стратегія розвитку). – Канів, 1999. – С. 200-208.
49. Тарасова О.С. Перспективи використання системного планування у заповідній справі в Україні / О.С. Тарасова // Наукові записки НаУКМА. – Т. 106.– 2010. – С. 66-70.
 50. Формування національної екологічної мережі та розвиток туризму / Всеукраїнська екологічна ліга, Центр екологічної освіти та інформації ; упоряд. Т.В. Тимочко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2009. – 28 с.
 51. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я. П. Дідуха. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.
 52. Червона книга України. Тваринний світ / за ред. І.А. Акімова – К. : Глобалконсалтинг, 2009.– 600 с.
 53. Цуканова Г.О. Регіональні ландшафтні (природні) парки в Європі та Україні / Г.О. Цуканова // Заповідна справа в Україні. – Т.8. – Вип. 1. – 2002. – С. 18-25.
 54. Шлапак А.В. Реформування фінансово-економічного механізму управління природно-заповідним фондом / А.В. Шлапак // Механізм регулювання економіки. – 2005. – № 4. – С. 51-62.
 55. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Науковий та методичний контекст концепції стратегії розвитку природно-заповідної справи / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, С.Ю. Попович // Заповідна справа в Україні. – 2002. – Вип. 1. – С. 1-14.
 56. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, М.Д. Гродзинский, В.Д. Романенко. – Киев. : Фитосоциоцентр, 2004.– 144 с.
 57. Щепанський Є.В. Світовий досвід організації туристично-рекреаційної діяльності [Електронний документ] / Є.В. Щепанський // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. – Режим доступу: www.univer.km.ua
 58. Шищенко П.Г. Принципи та методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні / П.Г. Шищенко. – К. : Фитосоциоцентр, 1999. – 283 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Антропологічний резерват 47

Б

Біосферний резерват 47

Ботанічний сад 42, 153

Буферна зона 65, 188

В

Відновлюваний район 66

Види

- рідкісні 72

- зникаючі 72

Водно-болотні угіддя 41, 67, 89

Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття 90

Всесвітня спадщина ЮНЕСКО

- культурна спадщина 92

- природна спадщина 92

Вузли екологічного каркаса

Г

Геоекологічні принципи і правила 56

Д

Дендрологічний парк 42, 156

Е

Елементи екологічної мережі 65

Екологічна мережа 60

- Всеєвропейська 63

- національна 68

Екологічне оподаткування територій та об'єктів природно-заповідного фонду 189

Екологічний коридор 52, 65

Екоцентризм 34

Етапи створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду 102

Ефект інсуляризації 49

Є

Європейський червоний перелік видів тварин і рослин, що перебувають під глобальною загрозою зникнення 73

З

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України 25, 35

Заказник 146

Закон України про

- екологічну мережу України 26, 66, 68

- загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки 66

- охорону навколишнього природного середовища України 25, 66

- природно-заповідний фонд України 25, 35, 97, 108

- рослинний світ 78

Заповідна справа 12

Заповідне урочище 42, 150

Заповідник

- біосферний 42, 117

- природний 42, 112
Засоби збереження природно-заповідного фонду 101
Зелена книга України 78
Землі природно-заповідного фонду 99
Зоологічний парк 42, 158

I

Інвестування територій та об'єктів природно-заповідного фонду 189

K

Картахенський протокол про біобезпеку 86

Категорія

- видів Червоної книги 73
- природно-заповідного фонду 41, 45

Класичне заповідання 33

Клопотання щодо створення об'єкту природно-заповідного фонду 102

Конвенція про

- біологічне різноманіття 86
- водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів 86
- збереження мігруючих видів диких тварин 87
- міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення 88

- охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини 88
- охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі 89

L

Літопис природи 163

M

Межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду 99

Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди 85

Міжнародний Союз Охорони Природи 45

N

НАТУРА 2000 89

Національний парк 46, 127, 130

Національний природний парк 42, 129

O

Об'єкт Світової природної спадщини 47

Освітньо-виховна діяльність установ природно-заповідного фонду 173

P

Пам'ятка природи 42, 46, 149

Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва 160

Положення про території та об'єкти природно-заповідного фонду 97

Правовий режим категорії природно-заповідного фонду 43

Природне ядро 65

Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні 40

Природний

- коридор 68

- регіон 68

Природний резерват суворої охорони 45

Природно-заповідний фонд 40

Природоохоронна територія 40

Проект об'єкту природно-заповідного фонду 98

Р

Регіональний ландшафтний парк 139

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду 98

Резервування територій та об'єктів природно-заповідного фонду 25, 100

Резерват 20, 47

Рекреаційні території природно-заповідного фонду 169

Ресурсне заповідання 32

Рішення про оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду 110

Рослинні угруповання 79

С

Смарагдова мережа Європи 89
Список Всесвітньої культурної та природної спадщини 92

Т

Теорія острівної біогеографії 49

Територія

- багатоцільового використання 47

- екологічної реставрації

- збереження дикої природи 46

- збереження природних територій і видів 46

- охорони ландшафту 46

- охорони ресурсів 46

- спеціального збереження

Типи національних парків 128

У

Угода

- про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів 87

- про збереження кажанів в Європі 87

Управління природно-заповідним фондом 180

Ф

Фауністичний колапс 51

Фінансове забезпечення установ природно-заповідного фонду 183

Функції

- біосферних заповідників 117

- ботанічних садів 154
- дендрологічних парків 156
- заказників 146
- заповідних урочищ 151
- зоологічних парків 158
- національних природних парків 129
- пам'яток природи 149
- парків-пам'яток садово-паркового мистецтва 160
- природних заповідників 114
- регіональних ландшафтних парків 140

Функціональні зони

- біосферних заповідників 118

- ботанічних садів 154
- зоологічних парків 159
- національних природних парків 134, 136
- регіональних ландшафтних парків 141

Ч

Червона книга

- міжнародна 72
- України 74

Ю

Юридичний статус категорії природно-заповідного фонду 44

Ліцензія АЕ № 270568 від 05.06.2013 р.
Рік заснування 1928

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

**Запрошує на навчання
за спеціальностями:**

Пожежна безпека

*Управління пожежною
безпекою*

Цивільний захист

*Управління у сфері цивільного
захисту*

Охорона праці

Хімічна технологія

*Екологія, охорона навколишнього
середовища та збалансоване
природокористування*

Психологія

*Навчальний заклад готує фахівців для підрозділів
МНС України та підприємств усіх форм власності.*

*Студенти мають можливість навчатись
на військовій кафедрі підготовки офіцерів запасу*

*Поштова адреса:
61023. м. Харків,
вул. Чернишевська, 94*

Телефони:

*(057) 707-34-06 — центральна приймальна комісія
(057) 370-06-85 — приймальна комісія (бюджетна форма навчання)
(057) 704-14-31 — приймальна комісія (заочна форма навчання)
(057) 707-34-37 — приймальна комісія (контрактна форма навчання)
(057) 707-34-69 — ад'юнктура та докторантура*

www.nuczu.edu.ua

Навчальне видання

Андронов Володимир Анатолійович
Варивода Євгенія Олександрівна
Тітенко Ганна Валеріївна

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Навчальний посібник

Підписано до друку 24.10.13 . Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 13,3.
Тираж 300 прим. Вид. № 136/13. Обл.вид арк. 8,8.
Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94

КП "Міська друкарня", 61002, Харків, вул. Артема, 44
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення
України про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
№ 3613 серія ДК від 29.10.2009

